

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ ИШТЕР
МИНИСТРЛИГИНИН К. ДЫЙКАНБАЕВ атындагы
ДИПЛОМАТИЯЛЫК АКАДЕМИЯСЫ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д. 23.15.508

Кол жазма укугунда
УДК: 316.3 (575.2) (043.3)

АЛИ УНАЛ

**ЗАМАНБАП КЫРГЫЗ ҮЙ – БҮЛӨСҮНҮН
САЛТТЫК ЖАНА ИННОВАЦИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
(СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)**

22.00.04 - социалдык түзүлүш,
социалдык институттар жана процесстер

Социология илимдеринин кандидаты окмуштуулук
даражасын изденүүгө жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертация К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин социология кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: философия илимдеринин доктору,
социология профессору **Исаев Кусеин**

Расмий оппоненттер: социология илимдеринин доктору, профессор
Бектурганов Кубанбек

социология илимдеринин кандидаты, доцент
Шайдуллаева Топчугуль Жолдошевна

Жетектөөчү мекеме: Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин Философия жана социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасы, 720020, Бишкек ш., А.Малдыбаев көчөсү, № 34 б.

Диссертация 2016-жылдын «26» февралында саат 12.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин К. Дыйканбаев атындагы Дипломатиялык академиясына караштуу саясый жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д. 23.15.508 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720000, Бишкек ш., Эркиндик бульвары 36, 106- аудитория.

Диссертация менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек ш., Фрунзе көчөсү 547.

Автореферат 2016-жылдын 20 январында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
социология илимдеринин доктору,
доцент

Салморбекова Р.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Үй-бүлө социалдык институт катары адамзат тарыхынын башталышынан бери коомдук турмуштун уланышы жаатында маанилүү милдеттерди аткарып келет. Бир жактан экономикалык бакубатчылыкка өбөлгө түзсө, ал эми экинчи жактан коомдук жана саясий турмушту жөнгө салып, маданий мурастын укумдан-тукумга өткөрүлүп берилишин камсыздайт. Мындан сырткары инсандын социалдашуусунда жана жаңы муундардын калыптанышында баштапкы шарт болуп саналат. Үй-бүлө, дүйнөлүк деңгээлде изилденип келе жаткан институт катары ар түрдүү аныктамаларга жана классификацияларга ээ. Алар өз кезегинде тарыхый мезгилге, коомчулуктарга, географиялык аймакка, илимдин тармактарына (социология, психология, биология), ал түгүл илимпоздордун көз караштарына ылайык ар түрдүүчө таризделип келүүдө.

Үй-бүлөнүн түзүлүшүнүн жана милдеттеринин кескин өзгөрүп кетиши коомдо кризистерди пайда кылат. Ушундан улам социумдун материалдык жана руханий бейкуттугу үчүн бул институттун туруктуулугу, демек, үй-бүлө менен коомдун ортосунда бекем байланыштын болушу жана бири-бирине шайкеш келиши өзгөчө мааниге ээ. Ошондой эле үй-бүлө институту бир гана эркек менен аялдын юридикалык жактан нике кыюу акты болбостон, ошол эле учурда үйлөнүүгө бүтүм чыгарган жаштардын коом алдында диний, адеп-ахлактык, улуттук баалуулуктар боюнча жоопкерчиликтерди алгандыгын да билдирет. Ар дайым өзгөрүп жана толукталып турган дүйнөлүк тарыхтын алкагында коомдук түзүлүшү да өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Бул процесстен үй-бүлө жана үй-бүлө түшүнүгү өз үлүшүн алууда. Үй-бүлөдөгү трансформациялык кубулуштар кээ бирөөлөр тарабынан “дегенерациялануу” катары кабыл алынса, айрымдар тарабынан “өнүгүү” же “өзгөрүү” катары каралууда. Ал эми кээ бирөөлөр болсо бул маселеге кооптуу карап, бейтарап абалга өтүүдө. Үй-бүлөгө байланыштуу жүргүзүлгөн изилдөөлөр да маанилүү жыйынтыктарды алып келүүдө. Мисалы, бул процесске “дегенерациялануу” деп карагандар консервативдүү көз карашта болсо, “өнүгүү” же “өзгөрүү” деп карагандар үй-бүлө түшүнүгүнүн маанилүүлүгүнө басым жасашкан.

Кыргыздардын үй-бүлөсү тарыхый жактан бир нече баскычты басып өткөн. Көчмөн жашоодон отурукташууга өтүшү, индустриалдашуу жана урбанизация процесси, саясий алкакта 19-кылымдын 60-жылдарында Падышалык Россия, 1917-жылдын октябрынан кийин Советтер Союзуна кошулушу менен үй-бүлө жана нике институту олуттуу социо-маданий өзгөрүүгө дуушар болгон. Бул сыяктуу өзгөрүү 1991-жылы Советтер Союзунун тарашы жана Кыргызстандын суверендүү мамлекетке айланышы менен үй-бүлө жана нике институтунда дагы бир ирет кайталанды. Азыркы учурда бардык постсоветтик аймактарда болгондой эле Кыргызстанда да улуттук тарых жана улуттук баалуулуктардын жандануу жана жаңылануу процесстери жүрүп жатат. Бул жагдай илимпоздордун, айрыкча социологдордун алдында изилдөөнү талап кылган көптөгөн маселелерди койдү.

Изилдөөчүлөр жана илимпоздор тарабынан азыркы учурга чейин үй-бүлө түзүлүшү жана никеге байланыштуу жазылган социологиялык эмгектер сейрек кездешкендей эле, этнографиялык, фольклордук жана антропологиялык изилдөөлөр да жетишээрлик деңгээлде эмес. Бул жаатта жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн басымдуу көпчүлүгү советтик жана ага чейинки мезгилдерди өз ичине камтыгандыктан заманбап шарттарда кыргыз үй-бүлөсүндөгү салттык жана инновациялык көрүнүштөр изилдениши абзел. Кыргыз коомунун үй-бүлө түзүлүшү, нике жана турмуш куруу процесстери айрыкча социологиялык өңүттө талданышы зарыл. Ушуга байланыштуу изилдөөнүн теориялык да практикалык да мааниси зор. Анткени азыркы учурда социалдык жана экономикалык

проблемалардан сырткары улуттук идеологиянын иштелип чыгышы, жаш муундардын тарбияланышы, алардын билим алышы, жыныстык маселелер сыяктуу көптөгөн көйгөйлөр пайда болду. Айрыкча жаштардын арасында улуттук баалуулуктар четке кагылып, унутулуп бара жатса, тескерисинче батыш маданиятынын жайылышы күч алууда. Мунун баштапкы себептери катары дүйнөлүк маданияттын таасири, урбанизация жана миграцияны көрсөтсө болот. Ошентсе да тарыхый процесстин жүрүшүндө кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүлүшү, нике ченемдери жана баалуулуктары болуп жаткан жаңыланууларга карабастан, мурдатан келаткан негизги түшүнүктөр уланып жана сакталып калды. Мына ушул салттуулук канчалык деңгээлде сакталгандыгы жана инновациялык көрүнүштөр кандай өзгөрүүлөрдү жараткандыгына кеңири токтолуп, бул жаатта изилдөөлөрдү жүргүзүп, сунуштарды иштеп чыгуу максатталган.

Бул кандидаттык диссертацияда кыргыз коомунун үй-бүлө түзүлүшү жана никеге байланыштуу социалдык тажрыйбалары талданган. Атап айтканда кыргыз үй-бүлөсүндө пайда болгон салттык жана жаңычыл өзгөрүүлөр изилденген. Кыргыз коомунда орун алган үй-бүлөгө тийиштүү пикирлер, үй-бүлө түрлөрү, үй-бүлөдөгү авторитет (бийлик) жана милдеттерди бөлүштүрүү, баланын тарбиясы, жыныстык мамилелер, баланын саны, диний жана экономикалык абал, эмоционалдык байланыштар, коомдун үйлөнүүдөн күткөн үмүтү жана тилектери, никенин түрлөрү, өмүрлүк жар тандоо, никеге туруудагы жаш көрсөткүчү жана никеге туруу мезгили, никеге тийиштүү жалпы ой-пикир жана бул жааттагы социалдык тажрыйбалар каралган. Ушундан улам диссертациялык иштин актуалдуулугу заманбап кыргыз үй-бүлөсүнүн азыркы учурдагы түзүлүшүн жана үй-бүлө куруудагы салттык жана жаңычыл өзгөрүүлөр боюнча маселелердин табиятын ачып көрсөткөндүгү менен түшүндүрүлмөкчү.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Кыргызстан 1991-жылдын 31-августунда эгемендүүлүккө ээ болушу менен катар коомдо оң жана терс өзгөрүүлөр жана өнүгүүлөрдү башынан өткөргөн. Ушуга байланыштуу биринчи иретте мамлекеттин демократиялык мыйзамдарды кабыл алгандыгын белгилеп кетүү керек. Ушуну менен катар үй-бүлө маселелерин камтыган мыйзамдар чыккан. Үй-бүлөгө байланыштуу чыгарылган мыйзам, инструкция жана жоболорго азыркы учурга чейин өзгөрүүлөр жана толуктоолор киргизилип, замандын талаптарына ылайык келген иштер жүргүзүлүп, жакшыртуу жаатында иш-чаралар аткарылган. Анын бири катары Кыргызстанда «2012-жыл – үй-бүлө, тынчтык, ынтымак жана кечиримдүүлүк жылы» - деп жарыяланып, 2012-жылдын 24-сентябрында үй-бүлө, тынчтык жана кечиримдүүлүк майрамы белгиленген.

Автор тарабынан эр алдынча: «Заманбап кыргыз үй – бүлөсүнүн салттык жана инновациялык маселелери (социологиялык талдоо)» аттуу темада социологиялык изилдөө жүргүзүлгөн (июнь-декабрь 2013-жыл). Автордун катышуусу менен жана жеке анын өзү тарабынан жүргүзгөн социологиялык изилдөөлөрү кыргыз коомунун үй-бүлө түзүлүшү жана нике институтуна байланыштуу пикирлерди салттуу жана жаңычыл өлчөмдө изилдеп, өзгөрүү көрсөткүчтөрүн талдап, тиешелүү тыянактарды чыгаруу менен мамлекеттик деңгээлдеги Программалар менен шайкеш келет.

Мындан тышкары, акыркы жылдарда Кыргызстандагы үй-бүлө жана нике боюнча социалдык өзгөрүүлөр, расмий жаңы статистикалык басылыштардын маалыматтары, эл каттоолордун жыйынтыктары кеңири колдонулган.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты катары кыргыз коомунун үй-бүлө түзүлүшү жана нике институтуна байланыштуу пикирлерди салттуу жана жаңычыл өлчөмдө изилдеп, өзгөрүү көрсөткүчтөрүн талдап, тиешелүү тыянактарды чыгаруу болуп саналат.

Изилдөөнүн милдеттери- жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгү милдеттер коюлду:

- үй-бүлө жана турмуш куруудагы социалдык тажрыйбаларды изилдөөнүн теориялык ыкмаларын талдоо;

- кыргыз коомундагы үй-бүлө түшүнүгүн аныктоо, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда кадыр-барк жана милдеттердин бөлүштүрүү критерийлерин изилдөө; үй-бүлөдөгү баланын орду жана мааниси, анын жынысы боюнча пикирлерди аныктоо;

- экономикалык факторлордун үй-бүлөдөгү авторитет жана балдардын санына тийгизген таасирин ченөө;

- үй-бүлөдөгү баалуулуктар боюнча приоритеттерди, коомдун үй-бүлө курууга байланыштуу пикирлерин жана никенин түрлөрүн аныктоо;

- кыргыз коомунда никеге тийиштүү негизги пикирлерди аныктоо;

- нике түрлөрүн изилдөө; никеге туруудагы каада-салттарды аныктоо жана өмүрлүк жар тандоо маселесинде көңүл бура турган кырдаалдар жана өзгөчөлүктөргө байланыштуу сунуштарды иштеп чыгуу;

- бүткүл Кыргызстандын аймагында (Чүй, Ош, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Талас, Баткен, Нарын облустары менен Бишкек жана Ош шаарында) жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизинде кыргыз үй-бүлөсүндөгү салттуу жана инновациялык көрүнүштөрдүн өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары катары кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүлүшүн жана үй-бүлө куруу кубулушун социологиянын алкагында фольклордук, антропологиялык, этнографиялык булактарды пайдалануунун негизинде үй-бүлөдөгү салттуу жана жаңычыл (инновациялык) процесстерди изилдөө болуп саналат. Үй-бүлө жана никеге байланыштуу маселелер социологиялык өнүгтө сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрдү колдонуп талданды. Кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүлүшү бийлик мамилелери, милдеттердин бөлүштүрүлүшү, билим, дин, экономикалык, эмоционалдык факторлорду баалоо өмүрлүк жар тандоо, балдардын саны, никеге туруу убакыты, никенин түрлөрү жана каада-салттары боюнча тереңдетилген социологиялык талдоо ишке ашырылды.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Кыргызстандын аймагында үй-бүлөнүн түзүлүшү жана никеге тийиштүү ырым-жырымдар, үй-бүлөлүк жана коомдук маселелерди чечүүдө диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын теориялык жана практикалык түрдө колдонсо болот. Кандидаттык диссертациянын мазмуну социология багытындагы окуу материалдардын, программалардын даярдалышында, курстук жана дипломдук иштерде ошондой эле тиешелүү мекеме жана уюмдардын ишмердигинде, илимий булак катары колдонуу мүмкүнчүлүгүн берет. Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык натыйжаларын жогорку окуу жайдын студенттери, социология, антропология, этнография, маданият, фольклор, этнология, этнопедагогика, философия, эстетика жана этика боюнча окуу материалы катарында жана келечекте үй-бүлө боюнча жүргүзүлө турган изилдөөлөргө негизги база катары пайдаланса болот. Андан тышкары башталгыч жана орто мектептердин мугалимдери “адеп” сабактарында жетекчиликке алса болот. Ошондой эле массалык маалымат каражаттарында социологиялык өнүгтөн кыргыз элинин үй-бүлөсү жөнүндө салттарын таанытып, кенири жайылтууга көмөк бере алат.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору: Теориялык жана методологиялык ыкмалар, эмпирикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары, авторго изилдөө предметти боюнча социалдык фактыларды жыйнап, топтолгон тажрыйбалардын негизинде сунуштардын жаралышына мүмкүнчүлүк түздү. Диссертациялык иштин алкагында төмөнкү жоболор коргоого чыгарылат:

1) Кыргыз үй-бүлөсүндөгү жүрүм-турум жана салт-санаалардын аныкталышында диний эрежелер, адеп-ахлактык баалуулуктар маанилүү орунга ээ. Жалпысынан, кыргыз үй-бүлөлөрү чоң жана чакан болуп бөлүнүшөт, ошондой эле шаар жана шаарчаларда

булардан башка дагы бөлүнгөн жана убактылуу чоң үй-бүлөлөрдү да кездештирүүгө болот. Ошондой эле, үй-бүлөнүн биологиялык (тукум улоо) жана билим берүү (баланы өстүрүү, тарбиялоо) милдеттерине кыргыз коомунда артыкчылык берилет.

2) Кыргыз үй-бүлөсүндө кадыр-барк (авторитет) жагынан, шаар жергесиндеби же айылда болобу ата - чоң кожоюн болуп, акыркы чечим көпчүлүк учурда атага тийиштүү болгонуна карабастан, ата-эне негизинен чечимдерди биргеликте кабыл алышат. Ар түрдүү багытта чечимдерди кабыл алып жатканда аялдар өмүрлүк жары жана улуу балдары менен кеңешсе, ал эми эркектер көбүнесе чечимдерди өзү кабыл алышат, ал эми экономикалык каражатты сарптоо иштерине эне жооптуу. Аялдын милдети бала чоңойтуу, эркек үчүн үй-бүлөнү багуу иши алдыңкы планда болушу кыргыз үй-бүлөсүндө милдеттердин бөлүштүрүлүшү салттуу ченемдер менен жөнгө салынат.

3) Кыргыз үй-бүлөсүндө балага өзгөчө маани берилет жана балдардын жынысына эч кандай маани берилбестиги, кыз бала да, эркек бала да ата-эне үчүн айырмачылыгы жок айтылганы менен эркек балалуу болуу өтө маанилүү. Балалуу болуу боюнча канчалык даражада жубайлар орток чечим чыгарганы менен үй-бүлөнүн улуулары жана жакын адамдардын кысымы да эске алынат. Көпчүлүк учурда никеге тургандан кийинки биринчи жана экинчи жылдарда жубайлардын балалуу болушу бул кысымдын болгондугун күбөлөндүрүп турат. Ал эми ордуна экономикалык абалы жогорку деңгээлдеги адамдардын көп балалуу болбошу жана аз балалуу болууну каалоосу экономикалык себептерди жокко чыгарып турат. Баланын тарбияланышы жана чоңойтулушунда салттуу баалуулуктар өкүм сүрөт.

4) Үй-бүлөнүн бузулушунун негизги булагы болуп негизинен адеп-ахлактык ченемдердин бошондошу жана экономикалык материалдык жетишпестик эсептелинет. Азыркы учурда үй-бүлөнүн кризисте болушу жана курамынын кичирейиши менен катар башка да бир катар багытта өзгөрүүлөр жүрүп жатат. Атап айтканда, бала төрөөнүн санынын азайышы, никесиз жарык дүйнөгө келген ымыркайлардын санынын өсүшү байкалууда.

5) Кыргыз коомунда расмий нике күчкө ээ болушуна карабастан, диний никенин акыркы учурларда, айрыкча айыл жергесинде салмакка ээ болуп, шаар жана шаарчаларда никесиз чогуу жашоо (жарандык нике) кадыресе көрүнүшкө айлана баштады. Кыз ала качуу формасындагы никелер айыл жергесинде көп колдонулса, шаарларда сейрек көрүнүш катары орун алат.

6) Үй-бүлө кура турган жаштардын жубай тандоосунда бир канча критерийлер бар. Кыз тандоодо ата теги эске алынгандыгы менен катар тайеке, тайеже, эженин балдарынын бири-бирине үйлөнгөндүгү көрүнөт. Жубай тандоодо салттуу негиздерге көңүл бурулат жана бул процессте ата-эне, жакын туугандардын чечим чыгаруусу олуттуу орунду ээлейт. Бирок, акыркы мезгилдерде жаштардын бул милдети өзүнө алып жаткандыгы байкалат. Жаштар негизинен акыл жана сезимдери менен жубай тандашат, ошону менен эле бирге алар жубай тандоодо ата-энесинин каалоосун да эске алышат. Жубай тандоонун дагы бир түрү катары адеп-ахлактык өзгөчөлүктөрдү дагы айта болот.

7) Калың берүү жана сеп сыяктуу ырым-жырымдар коом тарабынан колдонулуп жаткандыгына карабастан, мурункудай популярдуу жана таасирдүү эместиги же жаңы формага ээ болгондугун айта болот. Буга экономикалык абал, салттуу ырым-жырым жана түшүнүктөрдүн жаңычыл багытта өзгөрүүсү маанилүү себеп катары көрүнөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы.

Автор 2013-жылдын июнунан декабрына чейин Кыргызстан боюнча Чүй, Ош, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Талас, Баткен, Нарын облустары менен Бишкек жана Ош шаарларын камтыган социологиялык изилдөө алкагында 1200 никеге турган, ажырашкан, жесир, чогуу жашаган аял жана эркектер менен сурамжылоонун негизинде кеңири

социологиялык алгачкы (талаа) материалдарын топтогон. Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө кыргыз социологиясында али белгисиз жана баалуу маалыматтарга талдоо жүргүзүлүп, ынанымдуу жыйынтыктар чыгарылган.

Коргоого коюлуп жаткан диссертациянын бардык жарыяланган материалдары жана жоболору автор тарабынан аткарылды жана иштелип чыкты. Кыргыз коомунун үй-бүлө түзүлүшүнө жана никеге байланыштуу түшүнүктөрү салттуу жана жаңычыл өңүттө карап чыгылган, кыргыз үй-бүлөсүндөгү өзгөрүүлөрдү изилдеп, анализдеп, бул анализдердин жыйынтыгында сунуштар киргизилген.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациялары. Кандидаттык диссертациянын негизги маселелери 2011-2013-жылдарда эл аралык, республикалык маанидеги бир нече илимий конференцияларда, симпозиумдарда, тегерек столдордо диссертант тарабынан баяндама катары сунушталып, Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын, жогорку окуу жайлардын илимий журналдарында жарык көргөн. Атап айтканда, «30+20: улуттук социологиянын өнүгүшүндөгү тажрыйба» аттуу конференцияда (2013-ж, 29-ноябрь, Бишкек) “Кыргызстанда үй-бүлө социологиясы: илимий иштер”; Кыргызстандагы жаш илимпоздордун илимий-практикалык конференциясында (2013-ж, 5-6-ноябрь, Бишкек) “Кыргыз үй-бүлөсүндөгү никенин түрлөрү боюнча айрым тактоолор”; Түштүк Казакстандын мамлекеттик педагогикалык институтунун 75 жылдык мааракесине арналган “Көп тилдүү билим берүүнүн негизинде атандаша алуучу инсандарды даярдоо” аттуу республикалык илимий практикалык конференцияда (Чымкент, Казакстан, 2012) “Кыргызстан жана Түркиянын мисалында: түрк үй-бүлө каада-салты боюнча калың төлөө маселеси”; Улуу Кыргыз Каганатынын 1170 жылдык мааракесине арналган “Түрк цивилизациясынын алкагында Кыргыз каганаты” аттуу эл аралык илимий конференцияда (2012-ж, 15-16-ноябрь, Бишкек) “Кыргыз үй-бүлөсүндө бешик жана коомдук көз караш”; Орто Азияда Ислам Маданияты II Эл аралык симпозиумунда (2012-ж., 12-15-октябрь, Бишкек) “Эгемендүүлүктү алгандан кийин, кыргыз үй-бүлөсүндө ишеним түшүнүгү”; “Чыңгыз Айтматов жана Түрк цивилизациясынын ренессансы” эл аралык конгрессинде (2012-ж., 24-25-май, Бишкек) “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында үй-бүлө түшүнүгү”; “Жаш түркологдордун V Эл аралык симпозиумунда, (2012-ж, 25-27-апрель, Бишкек) “Кыргыз үй-бүлө салтында калыңдын орду жана коомдук көз караш”; «Курманджан Датка-выдающийся политический и общественный деятель кыргызского народа» (25 октября 2011, Бишкек) аттуу конференцияда “Кыргыздардын баланы оозантуу ырым-жырымдары” ж.б. баяндамаларды сунган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы жана колдонулушу – Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча 16 илимий макала жана 1 монография жарык көргөн. Кандидаттык диссертациянын материалдары, автор тарабынан үй-бүлө социологиясы, этносоциология, культурология, социалдык антропология сыяктуу сабактардын программаларын түзүүдө булак катары колдонулду.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Кандидаттык диссертация киришүүдөн, алты бөлүктү камтыган үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин көлөмүнүн 9 бетин киришүү, 144 бетин негизги бөлүк, 7 бетин корутунду жана сунуштар, 10 бетин колдонулган адабияттардын тизмеси жана 27 бетин тиркемелер түзгөн.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, диссертациялык иштин максаты жана милдеттери, изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы жана коргоого алып чыга турган диссертациянын негизги жоболору, изилдөөнүн теориялык жана практикалык

мааниси, изденүүчүнүн жеке салымы, диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы, иштин түзүлүшү жана көлөмү жөнүндө маалымат камтылган.

Биринчи бап, «**Үй-бүлө жөнүндө социологиялык теориялар**» деп аталып, эки бөлүктөн турат. Анда үй-бүлө, жана анын аныктамасы, үй-бүлөнүн өзгөчөлүктөрү жана баалуулуктары, үй-бүлөдөгү өзгөрүүлөр, үй-бүлө түрлөрү, үй-бүлөнүн коомдогу аткарган кызматтары, турмуш курууда жубай тандоо өзгөчөлүктөрү нике кыюуга түрткөн себептери жана нике түрлөрүнө байланыштуу маселелерди изилдеген адабияттар талданып, үй-бүлө проблематикасынын алкагында негизги түшүнүктөр системалаштырылып каралган. Булардын табиятын ачып көрсөтүүчү теориялык-методологиялык концепциялар мамилелер жана ыкмалар изилденген.

Биринчи баптын биринчи бөлүгү «**Үй-бүлө менен никенин социологиялык жана тарыхый өнүктөрү**» деп аталат. Анда үй-бүлө жана нике маселелери менен байланышкан негизги илимий категорияларга берилген аныктамалар, үй-бүлөнү жана никени изилдөөдөгү социологиялык парадигмалар, социолог, антрополог, этнолог, маданият таануучу, фольклорист, этнопедагог, педагог, философ илимпоздордун көз караштары талданган.

Үй-бүлө биз жашаган коомдун пайдубалын түзгөн, нике кыюу аркылуу курулган бирикме болуп саналат. Коом үй-бүлөлөрдүн жаралышы менен пайда болот. Үй-бүлө адамзат тарыхынын баштапкы баскычынан бери түзүлүшү жана чөйрөсү мезгилге, коомдун маданий курамына жараша өзгөрүп, бар болуп келген социалдык институт болуп эсептелет. Үй-бүлө коомду түзгөн адамдардын өөрчүүсүндө, тарбияланышында, физикалык жана психологиялык калыптанышында коомдук же жеке адамдык баалуулуктардын жаралышында маанилүү ролду ойнойт. Ошондуктан үй-бүлө институту конституциялык, жалпы жана өзгөчө мыйзамдардын алкагында коргоого алынат.

Үй-бүлө универсалдуу кубулуш болуп саналат. Бүткүл дүйнөдө таркалган институт болгону менен жалпы дүйнөдө функциясы, формасы жана мүчөлүк курамы боюнча абдан көп түрдүү. Ар түрдүү маданияттардын алкагында ар башка аныктамалар берилет: Кээ бир өлкөлөрдө үй-бүлөнүн аныктамасы ата-эне жана балдардын негизинде түзүлсө, айрымдарында балдарга көбүрөөк басым жасалат, башкаларында үй-бүлө мүчөсү катары улуу-сакалдуулары да камтылат, ал эми кээ бирлеринде ички руханий байланыштар аркылуу тууган деп эсептелген кишилер дагы үй-бүлө болуп эсептелинет. Үй-бүлө терминине жалпы аныктама берүүдө кыйынчылыкты жарата турган дагы бир маселе катары, тарыхый процесс ичинде коомдун үй-бүлө тууралуу ой-пикирлери, ошондой эле үй-бүлөнүн түзүлүшү, мүчөлөрдүн ээлеген орундары, инсандар аралык байланыштар жана функциялар дайыма өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун белгилесе болот. Бир топ өлкөлөрдө үй-бүлөнүн мааниси жоюлуп бараткандыгы тууралуу ой-пикир кенен жайылууда.

Үй-бүлөгө системалык теориянын өнүгүнөн да аныктама берүү аракети көрүлгөн. Үй-бүлө коом деп аталган түзүлүштүн бир бөлүгүн билдирет. Бир бүтүндүктү түзгөн бул бөлүктөр өз ара түз сызыктуу себеп-натыйжа мамилесинде болуудан мурун циклдик ырааттуулук ичинде болушат, башкача айтканда үй-бүлө жалпы системанын бир бөлүгү жана өзү да бир система сыяктуу аракет кылат. Бул ой-пикир боюнча үй-бүлө эне, ата жана балдар арасындагы өз ара аракеттенишүүдөн пайда болгон система болуп эсептелет. Ар бир үй-бүлөнүн аныкталган жана байкалбаган эрежелери, принциптери бар. Булардын бир бөлүгү бир гана ошол үй-бүлөгө мүнөздүү болсо, бир бөлүгү коомдук маданият жагынан белгиленген жана киргизилген. Бул эрежелердин негизинде үй-бүлө сыртка жабык, өзгөрүүгө жол бербеген, кыймылсыз түзүлүштү түзөт. Бул түзүлүш бышып, “биздикилер” жана “калгандар”, “бизден сырткары жүргөндөр” деген чектөөлөр пайда болот. Бул чектөөлөрдө үй-бүлө дайыма тең салмактуулукту сактоого болгон күчүн жумшайт. Үй-бүлө бул тең салмактуулуктан чыгарып сала турган коркунуч менен

жолукканда, ага бөгөт коюу же маани бербей коюу сыяктуу ыкмаларды колдонот. Үй-бүлө өз ичиндеги жана айлана-чөйрөдөгү жагдайга ыңгайлашып жүрө алышына жараша функционалдуу болот. Үй-бүлө коомдун эң маанилүү институту катары адамдын моралдык жана ахлактык негиздерин түптөйт. Айрыкча баланын физикалык жетилүүсүндө, психосоциалдык жана аң-сезимдик өрчүүсүндө үй-бүлөнүн ролу зор.

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн саны жана функциялары байыртадан азыркы мезгилге чейин өзгөртүүгө учурап жаңы формаларга ээ болгон. Бирок, адамзат тарыхында коомдук түзүлүш катары дайыма жашап келген. Илимий адабиятта үй-бүлө жөнүндө ар түрдүү аныктамалар болгондугуна карабастан, булардын бардыгындагы негизги басым, үй-бүлө социалдык жашоонун негизги элементтеринин бири болгондугуна жасалган. Өзгөчө үй-бүлөнүн коомдук түзүлүштөгү орду ортого коюлуп, муундардын уланышы үчүн керектүү функциясы, адамдардын аң-сезиминде жараткан баалуулук өлчөмдөрүнүн аныкталышы абдан чоң мааниге ээ болгон.

Үй-бүлө жөнүндөгү ой-пикирлер байыркы мезгилдерден бери келет. Байыркы грек философтору Платон, Аристотель, ойчул жана тарыхчы Геродот, Кытай ойчулу Конфуций, француз жазуучусу жана агартуучу Жан Жак Руссо дагы үй-бүлө боюнча тийиштүү бир катар көз караштарын билдиришкен. Ата - жетекчи прототибин билдирип, бала - элди түшүндүргөн. Окшош пикирлерди И. Кант, И. Фихте, Г. Гегель сыяктуу германиялык философтор үй-бүлө жана нике маселелерин табигый укук теориясында камтып, бир катар илимий иштерди жаратып кетишкен. Француз социологу О. Конт (1798-1857) жана анын окуучулары негизги социалдык топ болуп үй-бүлө саналганын билдиришкен. Ф.Ле Плэй (1806-1882) да үй-бүлө боюнча изилдөөлөрүнүн практикасына жаңы ыкма жана окууларды (доктрина) киргизген. Үй-бүлөгө тарыхый көз караштын жаратуучусу, швед окумуштуусу Й. Бахофендин “Эне укугу” (1861) жана шотландиялык адвокат Дж. Мак-Леннандын “Алгачкы коомчулуктагы нике” (1865) аттуу чыгарамалары үй-бүлө жана нике боюнча алгачкы олуттуу илимий иштер болуп саналат. Америкалык антрополог Л. Моргандын “Байыркы коом” (1877) аттуу эмгегинде үй-бүлө жана никенин өнүгүүсүнүн баскычтары талдоого алынган. 1884-жылы Ф. Энгельс “Үй-бүлө, жеке менчик жана мамлекеттин пайда болушу” аттуу эмгегин жарыкка чыгарган. Француз социологу Э. Дюркгеймдин да үй-бүлө жана нике боюнча социологияга функционалдык салымы чоң. Америкалык социолог Ч. Кули (1864-1929) чакан топтор боюнча нике жана үй-бүлө социологиясы тармагында колдонгон “күзгүдө МЕН” (looking-glass self, mirror self) теориясы менен таанымал болгон. З. Фрейддин психоанализи үй-бүлө жана нике кубулушун таанып билүү потенциалын кеңейтти. Матриархалдык идеялар жана үй-бүлөнүн тарыхый өнүгүшү Дж. Леббок, И. Колер, М. Ковалевский, Л. Штернбер сыяктуу окумуштуулар тарабынан изилденген. П. Сорокин, Дж. Мид, Н. Смелзер, Э. Гидденс, Дж. Масонис аттуу окумуштуулар социалдык институт катары үй-бүлө, нике боюнча тенденцияларды жана өнүгүүлөр жөнүндө маалымат беришет. XIX кылымда үй-бүлө боюнча ар түрдүү эмпирикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Европада бул багытта Фредерик Лебленин эмгектери олуттуу из калтырып кеткен. Америкада В. Б. Голофасттын пикири боюнча XX кылымдын 1920-1960-жылдар аралыгында Америкада үй-бүлө жана нике социологиясы өнүккөн жана өзүнө гана мүнөздүү бир катар өзгөчөлүктөрдү камтыйт. У. Огборн, К. Циммерман, Э. Берждесс, Х. Локк, Т. Парсонс, Дж. Мердок, У. Гуд сыяктуу окумуштуулар социология тармагында үй-бүлө институтунун өзгөрүү проблемаларын изилдешкен. Үй-бүлө социологиясы боюнча АКШда XX кылымдын II-жарымынан XXI кылымдын башына чейин дагы эле либералдык жана консерватордук прогрессивдүү кризистик парадигмалар багытында изилдөөлөр жүргүзүлгөн. А. Карлсон, Б. Бергер, Д. Бланкенхорн, Д. Папеное сыяктуу окумуштуулар социология мектептерине альтернатива катары үй-бүлө боюнча изилдөөлөргө фамилисттик мамиле кылышкан. XX-XXI кылымдарда үй-бүлө жана нике

социологиясы Батыш Европа өлкөлөрүндө өзгөчө өнүгүү жолуна түшкөн. Ф. Теннис, Ф. К. Мюллер-Лиер, Э. Фромм, Х. Шельский, Р. Кениг сыяктуу германиялык окумуштуулардын, К. Леви-Стросс, М. Фуко, Ж. Бодрийар сыяктуу франциялык изилдөөчүлөрдүн үй-бүлө социологиясына кошкон салымы зор. Э. Гидденстин англис коомунда заманбап үй-бүлө жана өзгөрүүлөр жөнүндө жүргүзгөн изилдөөлөрү өзгөчө мааниге ээ. Э. Вестермарк, В. Райх, Р. Зидер ж.б. дагы нике жана үй-бүлө маселелерине тийиштүү эмгектерин жазышкан. Польшадан Ф. Знанецкий, Б. Малиновский, А. Класковска, З. Тышка, Я. Щепаньский, П. Штомпка мурдагы Югославиядан М. Младенович, Сл. Якшич сыяктуу окумуштуулардын эмгектери дүйнөлүк социологиялык илимий чөйрөдө негизги булактар болуп саналат. Куран, Библия сыяктуу теологиялык ыйык китептердин ичинде да нике жана үй-бүлөгө тийиштүү орун берилген.

Үй-бүлө жана нике социологияда, антропологияда, саясат таануу жана тарых сыяктуу бир топ илимий тармакта коомдук институттар арасында эң маанилүү орунга ээ болуп, дисциплиналар аралык изилдөө майданын түзөт. Үй-бүлө коомдук турмуштун жана күнүмдүк жашоонун эң маанилүү түзүүчүсү болгондуктан, макро жана микросоциологиянын тармагына кирет. Үй-бүлөнү изилдеген ар түрдүү дисциплиналардын өкүлдөрү үй-бүлөгө универсалдык аныктама берүү мүмкүн эместигине жапа тырмак макул болушкан. XX кылымдын жарымынан бүгүнкү күнгө чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөр үй-бүлөнүн универсалдык аныктамасын берүү татаал экендигин далилдейт.

«Коомдун өзгөрүүсүндө үй-бүлөдө салттык жана инновациялык баалуулуктардын катнашы» аттуу биринчи баптын экинчи бөлүгүндө азыркы күнгө чейинки үй-бүлө жана никедеги өзгөрүүлөр, үй-бүлө түрлөрү, анын аткарган кызматтары, турмуш курууда жубай тандоо өзгөчөлүктөрү жана нике түрлөрү боюнча маалымат берилген.

Коомдун өзгөрүшү менен бирге үй-бүлө түзүлүшү дагы өзгөргөн. Мында өзгөрүүгө дуушар кылган бир катар факторлор көңүлгө алынышы зарыл. Үй-бүлө түзүлүшү 1950-жылдардан кийин өтө тез өзгөрүү процессине учураган. Өзгөчө айыл-чарбасынын механизациялашы менен чоң үй-бүлөлөр чакан үй-бүлө түрүнө айлана баштаган. Шаарларга көчүүнүн күчөшү жана шаардык жашоо алып келген базар экономикасына таандык кыйынчылыктар, социалдык коопсуздук мүмкүнчүлүктөрүнүн коомдо ар түрдүү тармактарда жайылышы, массалык маалымат каражаттарынын коомго индивидуалдык жана социалдык базисте маданий жактан таасир кылуусу, билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн кыздардын интенсивдүү колдонушу, аялдардын кызматтык чөйрөгө кирүүсү менен үй-бүлөдөгү мамилелердин башка багытка бурулуусу, турмуш куруу курагы жана ыкмасынын өзгөрүүсү, үй-бүлөнү пландоо ыкмаларынын кеңири колдонулушу, экономикалык көз карандысыздык түшүнүгүнүн күчөшү менен үй-бүлө ичиндеги өзүмчүл жүрүм-турумдун өсүшү жана салттуу коомдордогу улуу кишилер ээ болгон сый-урматтын азайышы, үй-бүлөнүн өзгөрүүсүнө таасир кылган маанилүү факторлор болуп саналат.

Эч бир коом баш тартпай турган жана сактанууга мажбур кылган коомдук институт – үй-бүлө XXI кылымда альтернативасы жок социалдык, экономикалык, маданий жана биологиялык милдеттерди аткарууда. Бирок көңүлгө ала турган бир чындык бар, бүгүнкү күндө үй-бүлөнүн милдеттери азайды, себеби ал бир топ милдетти өзүнөн башка институттарга өткөрүп берген. Урбанизация, индустриализация жана капитализация процессинин ичинде дээрлик бардык коомдордо түзүлүшү жана функциялары окшош болгон үй-бүлө, олуттуу өзгөрүүлөргө учураганы, милдеттеринин көбүн, ошондой эле коомдун негизги институту болуу өзгөчөлүгүн жоготкону байкалып жатат. Үй-бүлө менен бирге нике институту да ушундай эле өзгөрүүлөргө учурап жатканы шексиз.

Үй-бүлөлөрдүн формасы жана түзүлүшүндө коомго, заманга жараша аймактык жана таптык айырмачылыктар байкалып жатат. Эң байыркы коомчулуктардан, бүгүнкү күндүн

коомдоруна чейин, бардыгында үй-бүлө көпчүлүк учурда коомдун негизги тобу болуп мүнөздөлөт. Үй-бүлө деп аталган социалдык институт кээде авторитет, айлана-чөйрө, туугандык жана менчик мамилелерине, кээде калктын курамына көз каранды социалдык түзүлүш болуп эсептелет. Социологдор үй-бүлөлөрдүн көп түрдүүлүгүн айтканы менен, үй-бүлөлөрдүн калыптанышында таасирдүү факторлор катары авторитет, түтүн мүчөлөрү, жубай адаты, жайгашуу жерлери жана альтернативалуу жашоо мүнөздөрү сыяктуу 5 негизги аспекти көрсөтүлөт.

Үй-бүлөнүн кызматтары эң байыркы доордон азыркы постиндустриалдык коомдорго чейин ар түрдүү мүнөзгө ээ болгон социалдык институт болуп эсептелет. Байыркы мезгилде үй-бүлө бардык функцияларды өзү аткаrsa, бүгүнкү постиндустриалдык коомдордо алардын бир бөлүгү коомдун башка социалдык институттарына жана бюрократиялык уюмдарына тапшырылган. Байыркы коомчулуктарда үй-бүлө, көпчүлүк учурда мүчөлөрдүн муктаждыктарын канааттандырган, өзүнө жетишерлик өлчөмдө продукция өндүргөн социалдык институт болгон. Үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү үй буюмдарын жасоо, турак жай куруу, аңчылык, дыйканчылык сыяктуу иштерде кызматташып келген. Ал эми азыркы татаал коомдордо үй-бүлө өтө адистешип кетти жана кызматтары азайды. Мектеп жана мугалимдер формалдуу билим-тарбияга, дин адамдары диний тажрыйбага, башкаруу жана укук коргоо органдары социалдык тартипке жооптуу. Ошентсе да азыркы үй-бүлөлөр балдарды социалдаштыруу, жыныстык байланыштарды жөнгө салуу, экономикалык кызматташуу сыяктуу функцияларын дагы эле жүргүзүп келет. Индустриалдашуунун жана урбандашуунун натыйжасында үй-бүлө өз функцияларынын бир бөлүгүнөн ажыраганы же башка социалдык институттарга өткөрүп бергени жана үй-бүлөнүн бир гана жыныстык жүрүм-турумду жөнгө салуу, муундун уланышын камсыз кылуу, көбөйүү функциясын аткаруусу, коомдо үй-бүлө өз функцияларын жоготту деген имиджди жайылтууда жана үй-бүлөнүн келечегине күмөн менен кароону камсыз кылган бир катар ой-пикирлердин пайда болушуна себеп болууда. Бул теориялар индустриалдашкан коомдордо өрчүгөн уюмдардын үй-бүлөнүн функцияларынын бардыгын өздөрү аткара аларына, ошондуктан үй-бүлө сыяктуу институтка муктаждык болбой тургандыгына негизделет. Ушундай көз караштарды жактаган М. Вебер боюнча, индустриалдашкан коомдун ичинде үй-бүлө өз кызматтарын ийгиликтүүрөөк аткарат. Тескерисинче, үй-бүлөнүн коом ичиндеги функцияларын жоготпогондугун, үй-бүлө четке кагылбас коомдук институт болгонун жактаган пикирлер да бар. Индустриалдашкан жана шаарлашкан коомду изилдеген Литварк (Litwark) социумда биринчи даражадагы группалардын баш тарткыс функциялары болгондугун айтат. Эң салттуу социалдык институт болуп саналган үй-бүлө канчалык деңгээлде түзүлүштүк жана функционалдык өзгөрүүлөргө дуушар болсо да, коомдун эң чакан бирдиги катары өз маанисин жоготпой келет. Үй-бүлө жана коом ортосунда функциялар аркылуу байланыш жана көз карандылык жаралат. Ошондуктан окумуштуулар дагы эле үй-бүлө милдеттери боюнча орток ой-пикирге келе албай ар түрдүү көз караштар ортого салынып жатат.

Коомдун тартиби жана туруктуулугунун алкагында үй-бүлөнүн ролун иликтеген функционалисттик көз караш боюнча, үй-бүлө кишинин биологиялык өзгөчөлүктөрүнүн натыйжасында пайда болгон институт болгонун карабастан, адам баласы жөн гана биологиялык жандык эмес. Кишинин негизги касиети, анын социалдык жандык болгондугунда жатат. Андыктан үй-бүлө функционалисттик көз карашка ылайык коомдо башка институттар аткара албаган кээ бир милдеттерди мойнуна алат. Бул кырдаал аны универсалдаштырат, коомдогу ордун жана жарактуулугун жогорулатат.

Адам баласы өмүр бою социалдык, психологиялык, экономикалык, саясий, диний тармактарда бакытка жеткирген жолду издеп жүрөт. Ал эми үйлөнүү адамды бактылуу кылуучу негизги жол. Албетте, турмуштун чоң бөлүгүн бирге, бактылуу өткөрүү үчүн

жубайды туура тандоо зарыл. Антпесе, бакыт издөөнүн ордуна, бактысыздыктан кутулуу аракеттери келет. Мунун мисалдары катары ажырашуулардын санынын өсүшүн көрсөтсө болот. Изилдөөчү Шенел жубай тандоо адамдын өмүрүндөгү эң маанилүү чечимдердин бири болгонун жана ал келечектеги жашоосуна, оң же терс жагынан таасир калтыраарын айткан. Никелик мамиле, адамдын өмүрүнүн жарымынан көбүн, ал түгүл үчтөн экисин түзгөн мөөнөттү камтый алгандыктан улам, жубай тандоо өтө маанилүү, татаал маселе болуп саналат. Муну менен киши, мындан ары өмүрүн ким менен өткөрөрүнө, ким менен жол жүрөрүнө, өнүгүп өсөрүнө, ал турсун кимден балалуу болоруна, ким менен баланы багарына чечим чыгарган болот.

Нике ар бир коомдо өзүнө мүнөздүү ар түрдүү ченемдер менен жөнгө салынат. Бул ченемдер үрп-адаттар жана каада-салттар аркылуу функционалдык сапатка ээ болот. Маселен, үйлөнүү жашы, үйлөнүүнү өткөрүү формасы, үй тартибинин кандай болору, белектердин түрү, көлөмү, берүү формасы, жаңы үйлөнгөндөрдүн турак жайы, өз ара жана жакындарына багытталган позициялары жана жүрүм-турумдары, үйлөнүүнүн мезгилге жараша сапаты жана ажырашуу шарттары так-даана белгиленген болот. Морган үй-бүлө такыр өнүкпөй калбайт, коом төмөндөн жогорука карай өнүккөн сайын, үй-бүлө дагы ошол жолду басып өтөрүн айткан. Үй-бүлө дайыма көрсөткөн өнүгүүлөрдү, туугандык системалары узун дистанциялар менен көрсөтүшөт, бирок үй-бүлө түптөмөсүнөн өзгөргөн учурда туугандык системалары да толугу менен өзгөрөт. Маркс буга төмөндөгүнү кошумчалаган: “Жалпысынан алганда, саясий, укуктук, диний жана философиялык системаларда да абал ушундай”. Коом өнүккөн сайын, үй-бүлө өнүгөт, коом өзгөргөн сайын, үй-бүлө да өзгөрөт. Үй-бүлөнүн формасы, коомдук системанын жыйынтыгы болуп саналат жана анын маданий абалын чагылдырат. Ошондуктан коомдук жана экономикалык түзүлүшкө параллелдүү түрдө үйлөнүү формалары да убакыттын өтүшү менен өзгөрүүгө дуушар болууда. Олсон (1981) никелүү миң жубайды изилдеп, никенин тогуз түрүн таап чыккан. Никенин түрлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн классификациялоо кеңири тажрыйбаланат.

Экинчи бап **«Кыргыз коомунда үй-бүлө жана нике»** деп аталып өзүнө эки бөлүктү камтыйт. Анда кыргыз үй-бүлөсүнүн тарыхы, азырка чейинки кыргыздардын үй-бүлө түрлөрү, андагы милдеттердин бөлүштүрүлүшү, кыргыз үй-бүлөсүндөгү баланын орду, нике, жубай тандоо тенденциялары, кыргыз үй-бүлөсүндөгү никенин түрлөрү, үйлөнүү үлпөтү жана жөрөлгөлөрү талданган.

«Кыргыз коомунда үй-бүлө түшүнүгү» аттуу экинчи баптын биринчи бөлүгүндө кыргыз коомундагы үй-бүлө түшүнүгү, аныктамасы, кадыр-барк өлчөмдөрүн, ар бир түгүндө жашагандардын санына жараша үй-бүлө түрлөрү, кыргыз коомунда чоң үй-бүлө – чакан үй-бүлө түзүлүшү, андагы милдеттердин бөлүштүрүлүшү, баланын жынысы, саны, баласыз үй-бүлө, балага таалим-тарбия берүү, ата-эненин балага тийгизген таасири талдоого алынган.

Кыргыз коомунун үй-бүлөлүк түзүлүшү жана үй-бүлө куруу боюнча социологиялык илимий эмгектер дээрлик жокко эсе болсо да, бул маселелер өзгөчө күнүмдүк турмуш тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум эрежелери көптөгөн этнограф, фольклорист, антропологдордун көңүлүн буруп, алардын эмгектеринде чагылдырылып келген. Кыргыз үй-бүлөсү боюнча илимий иштерди 1917-жылкы Октябрь көтөрүлүшүнө чейинки, көтөрүлүштөн кийинки жана эгемендүүлүк доору деп үч мезгилге бөлүп кароого болот: Бирок, жалпы көрүнүшү жана өлчөмдөрү боюнча мазмундуу изилдөөлөр эгемендүүлүк мезгилине чейине гана ишке ашырылганын айтуу дурус.

Кыргыз социологиясында үй-бүлө жана нике маселелери боюнча эмгектердин башында Р. Ачылова, А. Элебаева, С. Нунова, Т. Шайдуллаева, К. Карасаева, Р. Осмоналиева, Г. Горборукова, И. Сулайманова, Г. Ибраева, А. С. Табышалиева, М. А. Карыбаева, Б. Г. Тугельбаев сыяктуу окумуштуулар турат. Кыргыз үй-бүлөсүн ар

тараптан изилдеген С. Абрамзон, М. Артыкбаев, В. Бартольд, А. Брудный, С. Вайнштейн, Ч. Валиханов, А. Исмаилов, В. Радлов, М. Эдиловалардын эмгектери өзгөчө орунду ээлешкен. К. И. Антипина, Ж. Боконтаева, С. Жумагулова, А. И. Нарынбаева, К. Исаев, Р. Салморбекова, Т. Таштемиров, А. Р. Рахманов, О. Козубаева, Л. Сыдыкова ж.б. окумуштуулардын эмгектери көрүнүктүү орундарга татыктуу.

Кыргыз үй-бүлөсүнүн башаты эң байыркы доорго, алгачкы жамааттык түзүлүш баскычындагы этникалык жалпылыктарга такалат, ал уруулардын калыптанышынын негизинде кыргыз эли түзүлгөн. Ошондуктан кыргыз элинин калыптанышындагы эң негизги фактор үй-бүлө болгону анык жана кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүлүшү тарыхта бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгонун айтуу керек. Бул өзгөрүүлөр коом ичинде убакыттын өтүшү менен аймактык жана таптык айырмачылыктарды алып келген. Социологдор ар түрдүү үй-бүлөлөрдүн болгондугун белгилегени менен, салттуу жана жаңы кыргыз үй-бүлөлөрүнүн түзүлүшүндө таасирдүү болгон факторлор катары авторитет (бийлик) жана түтүндөгү киши санын көрсөтүшөт. Патриархалдык элементтер болгону айтылганы менен, кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүлүшүндө теңчилик, бийлик эне жана ата, б.а. аял жана эркек арасында тең бөлүнгөнү басымдуулук кылат.

Бүгүнкү күндө эң байыркы социалдык институттардын бири болуп саналган үй-бүлө ХХI кылымда чыгыш элдеринде, мунун ичинде кыргыз коомунда өзүн активдүү түрдө сактоо менен бирге, милдеттерин дагы аткарууга аракет кылууда.

Үй-бүлө мүчөлөрү арасындагы мамилелерде сүйүү, сый-урмат түшүнүктөрүндө айырмачылыктар пайда болушуна карабастан, адамдык касиеттердин өнүгүшү, улуттук адеп, руханий менталитет, баалуулуктардын калыптануусу ошол үй-бүлөдө өтөт. Үй-бүлө уясы, насыятчы, сүйүү, сый-урмат, мээрим, ырайымдын очогу, турмушка даярдаган, алгачкы билим берген институт болуп саналат. Улууларга, аялдарга сый-урмат көрсөткөн үй-бүлө, муундардын тарыхый жолун улап, маданиятты жана жалпы адамзаттын баалуулуктарын сактап келген жана сактап келе жатат.

Тарыхта түтүндөгү кишинин санына карата кыргыз коомунда чоң жана чакан үй-бүлөнүн түрлөрү орун алган. 1920-жылдарда жүргүзүлгөн этнографиялык изилдөөлөр боюнча, ХIХ кылымдын аягында ХХ кылымдын башында кыргыздарда үй-бүлөлөрдүн эки түрү болгону маалым. Бул абал бардык түрк элдеринде болгондой эле ата-эне жана балдардан түзүлгөн чакан үй-бүлөлөр, жана жок дегенде үч муундан түзүлгөн чоң үй-бүлөлөрдүн болушу менен түшүндүрүлөт. Кыргыз үй-бүлөсүндө эркек жана аялдын үй тиричилигиндеги милдеттери бири биринен толук ажыратылган. Үй-бүлөнү материалдык жактан камсыз кылуу, азык-түлүгүн даярдоо, мал-мүлктү сатуу же сатып алуу үй башчысынын же күйөөнүн негизги милдети болуп саналат. Балдарын үйлөндүрүү, кыздарын турмушка чыгаруу чечимдерин дагы үй башчысы чыгарат. Үй-бүлө (туугандык) кеңештеринде аш, той сыяктуу иш-чараларда үй башчысы сөз сүйлөп, үй-бүлөнүн өкүлчүлүгүн аткарат.

Кыргыз элинде “үй-бүлө өзүнчө мамлекет” деп айтылып жүргөн макал үй-бүлөгө болгон көз карашты чагылдырат. Ушуну менен катар, үй-бүлө өзүнүн туруктуулугун жана жандуулугун бала аркылуу камсыз кылат. Ошондуктан кыргыз эли балага өтө чоң маани берет. Ата-эне болууну, артынан атын сактай турган балдарды калтырууну каалашат. Балага жакшы тарбия берип, коомго пайдалуу киши катары даярдоо ата-эненин иш-аракеттеринин негизги маңызын түзөт.

Баланын жынысы кыргыз элинде өтө маанилүү. Эл арасында уул төрөлгөндө “туяк калтыруу”, “атанын калган ишин улантуу”, “атанын атын өчүрбөө” сыяктуу милдеттер болот. Уул “үй мураскору” болуп, атанын коломтосунан түтүн чыгарат. Кыз болсо “эненин мураскору” болуп саналат. Кыргыз коомунда балдардын жынысы менен катар эле алардын саны дагы мааниге ээ. Кыргыз үй-бүлөлөрү көп балалуу болууну каалайт

жана ар бир ата-эне артынан тукумун улай турган жок дегенде бир балалуу болууну тилейт. Мекен жүгүн көтөргөн уулу, кызы болсо экен деп тилек кылышат. Жаңы келген келинге “Көшөгөң көгөрсүн, алдыңан жалгасын” деп бата берилет жана көп балалуу болушу тиленет. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө “Ашка тойсом да башка тойбойм” аттуу ой-пикир өкүм сүрөт. “Турмушуңар бакубат, май көл – сүт көл- болсун, байлыгыңар ашып-ташысын, канат бутагыңар өсүп, урук тукумуңар көбөйсүн” – деген тилектер айтылып, жаш жубайларга дем берилет.

Кыргыз коомунда таалим-тарбиянын негизин балдардын жана жаштардын адептүү, маданияттуу болуусу, билим алуусу, туура багытта өсүп өнүгүүсү түзөт. Ошондуктан, таалим-тарбия берүү айтылган принциптердин бүтүндүгү катары кабыл алынат. Таалим-тарбия балдардын жана жаштардын коомдук турмушта өз ордун табуу үчүн керек болгон билим, жөндөм, түшүнүктөргө ээ болууну, мүнөздү калыптандырууну жана коомдук баалуулуктарды кабыл алууну билдирет. Үй-бүлөлүк тарбия кеч калтырылбаган жана үзгүлтүккө учуратылбаган процесс болуп саналат. Андыктан дайыма кыймыл-аракетте болуп турат. Муну менен катар, бала адамдык сапаттарга ээ болуусунда ата-эненин ролу чоң роль ойнойт. Үй-бүлө балага адеп-ахлак үйрөткөн алгачкы мектеп болуп саналат. Күн өткөн сайын жаңы жетишкендиктерди талап кылган кубулуш болгонуна карабастан, балдарды турмушка даярдоо, эмгекке, кишилер менен баарлаша билүүгө үйрөтүү ата-эненин милдети болуп саналган.

Кыргыз үй-бүлөсү индустриализация, модернизация жана урбанизация процесстерине эриш-аркак өзгөрүүдө. Бирок бул өзгөрүү, салттуу үй-бүлөгө тиешелүү баалуулуктардын тегиз жоюлушу менен бир нукта каралбашы зарыл. Үй-бүлөлүк баалуулуктарда өзгөрүүлөр, ошол эле учурда туруктуулук дагы байкалат. Эң башкысы, бул өзгөрүүлөр оң багытта болуусу зарыл.

Экинчи баптын экинчи бөлүгү **«Кыргыз коомунда никенин мааниси, милдети жана орду»** деп аталып, анда нике, жубай тандоо эрежелери, туугандык мамилелер, эндогамия жана экзогамия, нормалдуу нике (жуучу), куда түшүү, бел куда, бешик куда, кайчы куда, левират жана сорорат, жесирдин абалы, полигамия (көп аял алуу), күч күйөө, ала качуу кубулушу, никесиз бирге жашаган жарандар, никеге туруу курагы жана эрте нике маселеси, кыргыз үй-бүлөсүндө калың сеп туралуу маалымат берилген.

Коомдор тарыхый процессте материалдык жана маданий элементтерди чогуу өнүктүрүп, турмуш-тиричилигин улантып келген. Пайда болгон маданий байлык мурас катары кийинки муунга өткөрүлгөн жана алар өнүгүп, өзгөрүп бүгүнкү күнгө чейин жеткен. Үйлөнүү ырым-жырымдары жана алардын өзгөрүшү менен социалдык мамилелер өткөн мезгилдин жана азыркы учурдун издерин өзүндө алып жүрөт. Коомдо үйлөнүүгө чоң маани берилгендиктен, муну көптөгөн ырым-жырымдар, диний процедуралар, каада-салттар коптойт. Ар бир элдин өзүнө таандык каада-салты, үрп-адаты болот, булар турмуш-тиричиликте даана байкалат. Кылымдар бою сакталып келген мурас менен пайда болгон жана муундан муунга өткөрүлүп келген салттар, элди прогресстен артта калтырбай, коомдун аң-сезимин жана психологиясын жаңыртып, формасы боюнча ар кандай, бирок өзөгүндө бирдей кылып, коомду жандуу жана тирүү кылып сактап турат. Каада-салттар элдин башынан өткөргөн окуялары менен тыгыз байланышта. Андыктан өлкөдө жана аймакта өрчүгөн экономикалык, саясий, социалдык кырдаалдар каада-салттардын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизери маалым болууда.

Никеле социалдык тең салмактуулук сакталат. Кыргыз коомунда үйлөнө турган кыз-жигит бири-бирине тең болушу зарыл. Бардыгы өзүнүн теңи менен үйлөнгөнгө аракет кылат. “Тең теңи менен, тезек кабы менен” деген принципте этикалык, социалдык жана туугандык кырдаалдарга байланыштуу үй-бүлөлөр балдарын үйлөндүрүшөт. Илгертен бери кыргыздар үйлөнүүгө эң олуттуу жана жоопкерчиликтүү мамиле кылышкан. Жаштардын ата-энелери атактуу үй-бүлөлөр, тектүү эл менен кудалашууга

аракеттенишкен. Ошондуктан кыргыздар тектүү жерден кыз алганга аракет кылышкан. Кыргыздар кыз алып жатканда анын тегин изилдеп, жалпысынан ата тегин, өзгөчө энесин изилдешет. Буга байланыштуу “энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт”, “мата наркы менен бөз өтөт, ата наркы менен кыз өтөт” деген сыяктуу макалдар айтылып, уулдарды, кыздарды үйлөнтүп жатканда үй-бүлөнүн кадыр-баркы ишти жеңилдеткен фактор болуп чыгат. Ошондой эле кыргыз элинде үйлөнүү маселесинде тууганчылык фактору негизгилерден болуп эсептелет. Кыздын/жигиттин уруусу, атасынын жана энесинин теги көңүлгө алынат. Байыртадан бери бир атадан тарагандардын үйлөнгөнүнө тыюу салынып, жаштардын баш кошуусу эрежелер системасы менен жөнгө салынган. Жети муун аралык генетикалык тазалыкты сактоо, тукумдун сак-саламаттуу өсүшүн камсыздоо үчүн керек болгон. Бир уруунун ичинде белгилүү муун өзгөрмөйүнчө, кыз алышып беришүүгө тыюу салынат. Эрежелер боюнча бир уруунун ичинде жети ата өтмөйүнчө кыз алып, кыз берүүгө тыюу салынган. Бул талап кыргыздардын бардык урууларында бирдей кабыл алынган эмес, айырмачылыктары бар. XX кылымдын башында кыргыз үй-бүлөсү, үй-бүлө ичиндеги мамилелер жана тыюулар тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн Н.П. Дыренкова, ошол мезгилди чагылдырган маанилүү маалыматтарды бизге калтырган.

Кыргыздарда “Жер тамырынан эл тамыры көп” деген сөз бар. Шарт боюнча кыргыз кыргыз менен баш кошуш керек. Мурда кыргыздар өз улутундагыларга үйлөнүшкөн, б.а. улуттук биримдиктин жана ынтымактын сакталышында мунун маанилүү болгонуна ишеним болгон. Бүгүнкү күндө бул шарт күчүн жоготуп, кыргыз аял-эркектери башка улуттардын өкүлдөрү менен үйлөнүшүүдө.

Жубай тандоодо анын тили, дили, аймактык жакындыктары эске алынган. Кыргыздар келин боло турган кыздардын адеп-ахлактуу болушун талап кылат, асыл, таза, акылдуу, чебер болушун каалайт. Ар бир үй-бүлө кызында, ала турган келининде ушул сапаттарды көргүсү келет. “Кыздуу болсоң, көздүү бол” түшүнүгү боюнча “кызга кырк үйдөн тыюу” салынат, кыз балдарды кичинесинен бери кырк үй, кошуналары көзөмөлдөп, тарбиясына катышып, жаман жолдон куткарышы, намыстуу, адеп-ахлактуу өсүшүнө көмөк көрсөтүшү дурус. Азыркы турмуштун чындыгы күчтүү үй-бүлөлөрдү талап кылууда. Базар экономикасы да үй-бүлөлөрдүн бекем болушун талап этүүдө. Совет мезгилинде жоготуп алган өндүрүштүк функциясын үй-бүлө кайрадан аткара баштады. Муну менен үй-бүлөгө таянып жашоонун мааниси дагы артып отурат. Мамлекет болсо үй-бүлөнү коргоонун мыйзамдык жактарын бекитип, айрым учурда атайын улуттук программаларды иштеп чыгып, анын айланасында иш аракеттерди жасашы мүмкүн. Бирок үй-бүлөнү ар тараптан коргоо жоопкерчилигин ал эч качан көтөрө албайт. Ошондуктан үй-бүлөгө карата мамлекеттик гана эмес, элдик да чоң саясат зарыл. Үй-бүлө күтүүнү, анын негизи бекем болуп жашап кетүүсүн жөн эле өз агымына таштап коюуга эч качан болбойт. Күчтүү үй-бүлөнүн курулушу жубайлардын туура тандалышына байланыштуу. Антпесе үй-бүлө куруу үчүн гана үй-бүлө куруу, эч ойлонбостон, максаты жок үй-бүлөнүн курулушу бир катар проблемалардын пайда болушуна себеп болот. Андыктан кыргыз үй-бүлөлөрү балдарын үйлөндүрүүдөн мурда өмүрлүк жолдошун тандоодо бир катар критерийлерди белгилеп, анан ошол багытта тандоо жасайт.

Үчүнчү бап **«Заманбап кыргыз үй-бүлөсүндө салттык жана инновациялык өзгөрүүлөр»** деп аталып, биринчи жана экинчи бапта көтөрүлгөн өнүгүү жана өзгөрүүлөр маселесин талдоо улантылып, колго алынып, кыргыз коомундагы үй-бүлө жана нике институттарына байланыштуу салттык жана инновациялык (жаңычыл) процесстер жана маселелер социологиялык изилдөөлөрдүн негизинде каралган. Ушундан улам үчүнчү бап Кыргызстандын алкагында Чүй, Ош, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Талас, Баткен, Нарын облустары менен Бишкек жана Ош шаарларын камтыган, 2013-жылдын

июнунан декабрына чейин 16 жашынан баштап жаш көрсөткүчтөрү, жайгашкан жерлери (шаар-айыл) жана жынысына жараша даярдалган, 1200 кишини камтыган тандамага ылайык социологиялык изилдөө жүргүзүлгөн.

«Заманбап кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр» аттуу үчүнчү баптын биринчи бөлүгүндө кыргыз коомундагы үй-бүлөнүн орду, түтүндөгү киши башы боюнча үй-бүлөнүн түрлөрү, үй-бүлөнүн турак-жайы, жайгашкан жери, кыргыз үй-бүлөсүндө авторитет жана милдеттердин бөлүштүрүлүшү, балага байланыштуу баалуулуктар, кыргыз үй-бүлөсүнүн азыркы абалына жана келечегине байланыштуу көз караштар талдоого алынган.

Коомдордун өздөрүнө мүнөздүү үй-бүлө институттары жана каада-салттары бар. Ошондуктан үй-бүлө түзүлүштөрүндө жана баалуулуктарында айырмачылыктар болот. Турмуштун агымында өзгөчө диний эрежелер, укуктук мыйзамдар, салт жана үрп-адаттар, адеп-ахлактык баалуулуктар, экономикалык муктаждыктар, заманбап жашоо алып келген көрүнүштөр үй-бүлөнүн иштөөсүндө, эрежелеринин аныкталышында маанилүү фактор болуп эсептелет. Коомдун экономикалык, социалдык, саясий, маданий өзгөрүүлөрү жогоруда айтылган факторлордун күч алышына мүмкүнчүлүк берет. Бул жагдай үй-бүлө мүчөлөрүнүн мындай абалга ылайыкташуусуна негиз түзөт. Бүгүнкү күндө кыргыз үй-бүлөсүнүн жүрүм-туруму жана үй-бүлөлүк эрежелердин аныкталышындагы маанилүү факторлор кайсылар экендиги жөнүндө суроого респонденттердин 17,2 % диний эрежелер, 12,2% укуктук мыйзамдар, 19,3% салт жана үрп-адаттар, 27,2% адеп-ахлактык баалуулуктар, 12,8% экономикалык муктаждыктар, 11,3% заманбап жашоо алып келген нерселер, 0,1% болсо башка - деп жооп беришкен. Кыргыз үй-бүлөсүнүн функцияларын жана жүрүм-турумун аныктаган эң маанилүү фактор катары адеп-ахлак баалуулуктары, экинчи орунда салт жана үрп-адаттар орун алган. Демек, кыргыз эли адеп-ахлак баалуулуктарына жана каада-салтка канчалык олуттуу маани бергендигин үй-бүлө бул эки принциптин негизинде курулгандыгын айтууга болот.

Үй-бүлөнүн коомдогу ордун жана маанисин жоопкерчиликтер жана функциялар аныктайт. Бүгүнкү күндө кыргыз коому үй-бүлөнүн кайсы милдеттерине көңүл бурганын аныктоо үчүн “Сиздин оюңузча үй-бүлө кандай институт болуп саналат?» - деген түрүндө суроо узатылып, сурамжылоого катышкандардын 26,1% биологиялык (тукумду жаңылоо - улоо), 10,8% маданий (улуттук баалуулуктарга ээ болуу), 7,3% экономикалык (өндүрүштөгү салымы), 25,2% билим берүү (бала өстүрүү), 20,2% социалдык (коомдун уячасы жана бирдиктүү кылып кармаган күч), 7,7% диний, 2,7% психологиялык-эмоционалдык функцияларга ээ экендигин билдирилген. Кыргыз коому функциялары боюнча биринчи катарга үй-бүлөнүн тукум улоону камсыз кылган биологиялык, экинчи орунга балага билим, таалим-тарбия берүү функциясын койгон. Үчүнчү орунга үй-бүлөнүн ынтымакты жана биримдикти камсыз кылган социалдык күч болуу милдети жайгашкан. Жыйынтыктап айтканда кыргыз үй-бүлөсү тукумдун уланышын камсыз кылган, баланын тарбиясында өзгөчө орунга ээ болгон, социалдык ынтымакты жууруган күч катары алдыбызга чыгат.

Тарыхый процессте кыргыз үй-бүлөсү түтүндөгү мүчөлөрдүн саны боюнча бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Коомдук турмуш, экономикалык, саясий жагдайлар буга түрткү болгон. Жүргүзүлгөн изилдөө алкагында сурамжылоого катышкан 95 респондент эң аз - 2 кишилик үй-бүлөгө, 3 респондент эң көп - 12 кишилик үй-бүлөгө мүчө болгонун билдирген. Кыргыз үй-бүлөсүнүн мүчөлөрүнүн саны орточо эсеп менен 4,72 кишини түзөт. Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз үй-бүлөлөрүнүн 56,9% турмуш кура элек балдар; 20,0% ата-эне (эркек тараптан); 10,9% турмуш курган балдар; 7,2% турмуш кура элек бир туугандар; 2,9% үйлөнгөн бир тууган, жолдошу жана балдары; 1,3% ата-эне (кыз тараптан); 0,8% чоң ата, чоң эне жана 0,1% башкалардан түзүлгөнү

аныкталды. Ошентип, салттуу жана заманбап кыргыз үй-бүлөлөр чоң жана чакан үй-бүлө өзгөчөлүктөрүнө ээ экенин көрүүгө болот, т.а., алардын 56,9% чакан үй-бүлө өзгөчөлүктөрүн алып жүрөт.

Алынган маалыматтардын алкагында кыргыз үй-бүлөсү негизинен төмөндөгүдөй түрлөргө ээ: киши башы боюнча – чоң жана чакан үй-бүлөлөр; айылдарда салттуу чоң үй-бүлөлөр, шаарларда чакан үй-бүлөлөр көбүрөөк кездешет. Жалпысынан үй-бүлөдөгү мүчөлөрдүн санынын (салттуу жана заманбап көрсөткүчтөр болсо дагы) азаюу тенденциясы байкалат. Бул жагдай Советтер Союзунун жоюлушу, жаңы пайда болгон экономикалык, саясий жана социалдык процесстер менен бирге изилдениши зарыл. Шаарларда кеңири жайылып бараткан убактылуу чоң үй-бүлөлөр буга далил болуп берет.

Үй-бүлөнүн турак-жайы, жайгашкан жери, нике кыйылгандан кийин жубайлар ким менен жана кайда жашай турганы приоритеттүү маселе болуп саналат. Эркек тараптыкы сыяктуу эле кыз тараптын дагы турак-жай боюнча өзүнө мүнөздүү ой-пикирлери болот. Жаштар баш кошкондон кийин кайда жашай тургандыгына байланыштуу маселе жаралат. Андыктан респонденттерге ким менен жашары тууралуу суроо узатылган. Респонденттердин 30,9% турмуш кургандан бери ата-энебиздин үйүндө чогуу жашайбыз; 38,5% турмуш кургандан бир аз убакыт өткөн соң өзүнчө жашоого бөлүндүк; 30,5% турмуш кургандан бери өзүнчө турабыз деп жооп беришкен. Мында көрүнүп тургандай респонденттердин 69,4% турмуш кургандан кийин эркек тараптын үй-бүлөсүнүн жанында жашаганы, башкача айтканда үй-бүлө патрилокалдуу мүнөзгө ээ экендиги анык болду. 30,5% неолокалдуу экенин көрүүгө болот.

Үй-бүлөдөгү авторитеттин ченемдери боюнча айрым классификациялар жүргүзүлгөн. Авторитеттин булагы боюнча үй-бүлөнүн эки түрү көрсөтүлгөн. Матриархалдык үй-бүлө: авторитет аялга таандык. Патриархалдык үй-бүлө: авторитет эркекке таандык. Кийинчерээк булардын катарына теңчил – эгалитардык үй-бүлө кошулган. Эгалитардык үй-бүлө симметриялык үй-бүлө деп дагы айтылат. Үй-бүлөдөгү авторитет боюнча толугу менен патриархалдык түзүлүштү чагылдырбаган кыргыз үй-бүлөсү негизинен эгалитардык сапаттарга ээ. Бул багытта бир катар суроолор даярдалган. Респонденттерге “Сиздин үй-бүлөнүздө үйдүн башчысы катары кимди көрөсүз?» аттуу суроо берилип, төмөндөгүдөй жооптор алынган. Респонденттердин 7,1% - чоң ата; 2,1% - чоң эне; 61,6% - ата; 9,0% - эне; 0,5% - байке (атанын бир туугандары); 19,4% - ата-эне деп жооп беришкен. Кыргыз үй-бүлөсүндө жетекчиликти ата жүргүзгөнү жалпы көрүнүштү түзөт.

Ар бир коом балага байланыштуу өз баалуулуктары бар. Негизинен алар баладан күтүлүүчү нерселерге жараша болот. Айрым үй-бүлөлөрдө бала атасы менен энесинин ортосундагы калыс же желим болсо, айрым үй-бүлөлөрдө жөн гана үй-бүлөнүн мүчөсү болуп келет. Улуттун жана үй-бүлөнүн тукумунун уланышынын кепилдиги катары эсептелет. Буга байланыштуу ар бир коомдун өзүнүн баалуулуктар тутумунун алкагында балага өзгөчө маани берилет. Кыргыз үй-бүлөсүндө балага байланыштуу түшүнүктөрдүн түзүлүшүндө балалуу болуу боюнча чечим, баланын жынысы, саны, билими, мүнөзүнүн калыптанышы сыяктуу маселелер орчундуу орунга ээ. Баланын жынысынын да маанилүү орду бар. Оозеки жана жазма булактардын бир тобунда баланын жынысынын өзгөчө мааниси көрсөтүлгөн. Кыргыз коому башынан өткөргөн экономикалык, социалдык, маданий жана саясий өзгөрүүлөрдү эске алып, ааламдашуу шарттарында, үй-бүлөдөгү баланын жынысына байланыштуу өзгөргөн ой-пикирлерди аныктоо максатында респонденттерге “Үй-бүлөнүздө кайсы жыныстагы бала көбүрөөк урматталат жана күтүлөт?» - деген суроо берилген. Респонденттердин 31,3% - эркек; 8,2% - кыз; 56,9% - айырмасы жок; 1,6% - билбейм; 2,0% - жооп бере албайм - дешкен. Респонденттердин көбү “айырмасы жок” деген жоопту бергенине карабастан, кыз жана уул катышындагы

айырманын чоң болушу кыргыз үй-бүлөсүндө уулга берилген ылымдын басымдуу экени анык.

Үй-бүлөнүн келечеги талкууну талап кылган темалардын бири болуп эсептелет. Өзгөчө үй-бүлө башынан кечирип жаткан өзгөрүүлөр боюнча бул маселе өзүнүн актуалдуулугун сактап келет. Ошондуктан келечекте үй-бүлө институтсуз эмне болот, жоюлабы, же азыркы абалынан өзгөрүп таптакыр башка бир формага айланабы, өзгөрүүлөр үй-бүлөгө канчалык деңгээлде таасир тийгизет? - деген сыяктуу суроолор пайда болот. Бул суроолорго объективдүү маалыматтарга таянып кантип жооп тапса болот? Бүгүнкү күнү үй-бүлө тууралуу кооптонгон ой-пикирлерди кездештирүүгө болот жана айрымдардын ою боюнча үй-бүлө терс тарапка багыт алганын көрүүгө болот. Бул абал үй-бүлөгө көрсөтүлгөн мааниден келип чыкканы шексиз, андыктан мындай көз карашка урмат менен мамиле кылуу зарыл. Бирок үй-бүлө темасында оң жана терс мазмундагы багыттарды бири-биринен реалдуу түрдө айырмалоо каят. Үй-бүлө башынан өзгөрүүлөрдү өткөрүп жатканы шексиз. Бирок бул өзгөрүүлөрдү толугу менен терс кабыл алууга болбойт. Бардык нерселер өзгөргөндөй эле үй-бүлө дагы өзгөрүүдө жана бул качып кутулбас процесс болуп саналат. Жаратылыш жашоо жана жок болуу мыйзамдарын өзүнө камтыйт. Үй-бүлө дагы бул процесстин сыртында калган эмес. Буга байланыштуу кыргыз коомунун үй-бүлөнүн керектүүлүгү тууралуу кандай көз карашта болгонун аныктоо, кыргыз үй-бүлөсүнүн келечегине көз салуу жагынан орчундуу орунга ээ. Кеп кылынган түшүнүктөргө жооп алуу максатында респонденттерге “Үй-бүлө керектүү институт деп ойлойсузбу?” - деген суроо берилген. Натыйжада респонденттердин 71,9% - сөзсүз түрдө керектүү институт болуп саналат, жашоону маанилүү кылгандыгы жагынан орду чоң; 17,9% - ооба, мындай институттун болушу муктаждыктарды канааттандыруу жагынан керектүү; 1,5% - эч болбошу керек, үй-бүлө адамдарга чек коёт; 1,2% - жеке жана коомдук эркиндиктерге эреже коёт тургандыгы үчүн кереги жок; 1,5% - үй-бүлөнүн болушу же болбошу эч нерсени өзгөртпөйт; 6,1% - билбейм - деген жоопторду берген. Сурамжылоого катышкандардын 89,8% үй-бүлө институтуна оң көз карашта болсо, 2,7% терс позицияда болгонун көрүүгө болот. Мындан тышкары 6,1% - калыс калганы ойго салат. Өзгөчө ажырашкандарда жана бир нече жолу нике тургандарда үй-бүлө институтуна ишенбестик пайда болгон. Кыргыз коомунда үй-бүлө маанилүү институт болсо дагы, жыл сайын ондогон үй-бүлөлөр бузулуп, алардын ичинде пайда болгон негативдүү окуялар үй-бүлөгө болгон ишеничтин төмөндөшүнө себеп болууда.

Коомдо пайда болгон кризис үй-бүлөдөгү кризисти жаратары шексиз. Мында үй-бүлөдөгү кризис изилденип жатканда, дароо коомдогу кризис дагы көнүлгө алынып жатканын белгилөө керек. Респонденттерге “Азыркы учурда сиздин оюңуз боюнча кыргыз үй-бүлөсүнө терс таасирин тийгизген кайсы фактор эң алдыда турат?” - аттуу суроо берилген. Үй-бүлөдөгү кризисти респонденттердин 38,5% - моралдык, адеп-ахлактык бузулуу; 30,8% - экономикалык каатчылык; 9,9% укуктук жетишпестиктер; 9,9% - каада-салт, үрп-адаттардан баш тартуу; 11,5% - диний билимдин аздыгы; 0,2 % башка деген факторлор менен байланыштырышат. Ошондуктан азыркы кыргыз үй-бүлөсүндөгү кризисти жана терс мүнөздүү жагдайды үй-бүлөдөгү моралдык бузулууларга, экономикалык каатчылыкка байланыштыруу мүмкүн. Жалпы Кыргызстан боюнча алып караганда, үй-бүлөгө таасир кылган терс фактор катары “моралдык бузулуу” жообу эң көп Баткен жана Ош областтарында берилген, “экономикалык каатчылык” эң көп Ысык-Көлдө жана Нарын аймагында белгиленген.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүгү **«Заманбап кыргыз коомунда нике тууралуу өзгөрүүлөр»** деп аталып, кыргыз коомунда үй-бүлө курууга байланыштуу негизги принциптер, кыргыз үй-бүлөсүндө жубай тандоонун өзгөчөлүктөрү: приоритеттер,

үмүттөр, сапаттар, кыргыз үй-бүлөсүндө нике түрлөрү жана ишке ашыруу багыттары, үйлөнүү үлпөтүнүн жүзөгө ашырылышы жана чыгымдар талдоого алынган.

Нике физикалык, социалдык, психологиялык, экономикалык жактан жетилген, бойго жеткен эки бөлөк жыныстагы адамдын бирге жашоо максатында биригүүсүн түшүндүрөт. Никенин пайда болушу коомдук эрежелер жана мыйзамдар менен жөнгө салынат. Андыктан нике кубулушу, индивидуалдык даражадагы эмес, коомдук даражадагы мамилелерди түшүндүрөт. Артыкча нике коомдорго туруктуулук жана өндүрүмдүүлүктү бергени үчүн социум никеден тышкары жыныстык байланыштарды жөнгө салуунун аракетинде болот. Ошондой эле нике эки жыныстын руханий жана физикалык жактан өмүр бою бирге болуусу, үй-бүлөлүк уяны куруусу жана тукумдун уланышын камсыздоо үчүн мыйзамдуу жолдор аркылуу баш кошуусу деп түшүндүрсө болот. Нике институту, өзгөчө акыркы жылдарда көптөгөн маселелер менен бетме-бет калууда. Ажырашуулардын санынын өсүшү, демократиянын жана индивидуалдык эркиндиктердин атын жамынып, “жарандык никелердин” макул табылышы, мыйзамсыз төрөлгөн балдардын көбөйүшү, гомосексуалдык мамилелердин жайылышы сыяктуу терс мүнөздүү көрүнүштөр нике институтунун келечегин коркунучка салууда. Булар нике институтунун керектүүлүгүнө шек жаратууда. Мунун алкагында нике институту жөнүндөгү ой-пикирлерди билүү максатында, респонденттерге “Нике кыюунун керек экендигине ишенесизби?” - деген суроо берилген. Респонденттердин 89,4% - ооба; 5,7% - жарым жартылай; 2,2% - жок; 2,5% - жооп бере албайм - деген жоопторду беришкен. Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн көпчүлүгү нике кыюунун жана үй-бүлө куруунун керек экендигине ишенишет. Кыргыз коомунда никенин керектүүлүгүнүн себептери эмнеге негизделгенин аныктоо максатында “Үй бүлө куруу жөнүндө ойлонушуңузга эмне себеп болгон деп эсептейсиз?” - деген көп варианттуу суроо берилген. Респонденттердин 27,1% - жашоону бир жолдош менен бөлүшүү үчүн; 26,7% - балалуу болуу үчүн; 4,0% - расмий түрдө жыныстык мамилеге уруксат бергендиги үчүн; 10,4% - жаш улуулап калганда жалгыз калбаш үчүн; 6,2% - салт болгон үчүн; 21,0% - сүйүү жана сезимди бөлүшүү үчүн; 3,4% - чөйрөнүн нике кыюуга түрткөндүгү үчүн; 1,1% - экономикалык жыргалчылык үчүн деп жооп беришкен. Булардын негизинде кыргыз коомунда үй-бүлө курууда “жашоону бир жолдош менен бөлүшүү”, «балалуу болуу үчүн», «сүйүү жана сезимди бөлүшүү» факторлору аныктоочу болгону билинген. Ал эми никенин негизи “жалгыздыктан кутулуу”, “тукумдун уланышын камсыздоо” жана “эмоционалдык биригүү” принциптерине орногону аныкталган.

Баш кошуу чечими кантип кабыл алынганы сыяктуу эле кыз-жигит кайсы нормалардын негизинде бир жерге келгени коомдук, укуктук жана диний алкакта макулдук алганы да мааниге ээ. Мында илгертен бери кыргыздардын никелешүү салты болгону менен, анын ордун молдонун диний нике кыюусу жана мамлекеттин жарандык абалды каттоо кызматы аркылуу расмий нике кыюу ээлеген. Диний нике исламдын эрежелери расмий нике мамлекеттик нормалар менен жөнгө салынат. Акыркы жылдары жаштар арасында жарандык нике, же никесиз бирге жашоо кеңири жайылып баратат. Андыктан респонденттерге жолдошу менен кандай үй-бүлөлүк статуста жашап жатканы жөнүндө суроо берилген. Алардын 15,6% - расмий никеде гана; 8,2% - диний никеде гана; 74,0% - расмий да, диний никеде да; 0,8% - никесиз чогуу жашоо; 1,4% - жооп айта албайм - деп жооп беришкен. Мунун натыйжасында кыргыз коомунда расмий жана диний никенин бирдей деңгээлде экендигин айтууга мүмкүн. Кийинки орунду жарандык нике алган. Булардын негизинде кыргыз үй-бүлөсүнө эки коркунуч жаралганын белгилөө зарыл. Биринчиден, күн өткөн сайын, өзгөчө шаар аймактарында жарандык никелердин саны өсүүдө. Экинчиден, кээ бир үй-бүлөлөрдүн турмушу бир гана диний нике менен жөнгө салынууда. Жарандык никелер коомдо адеп-ахлактын бузулушун алып келип, үй-бүлө түзүлүшүн баш аламандыкка түртөт. Жарандык никелер мыйзамсыз жана

камкорчусуз балдардын төрөлүшүн көбөйтөт. Мындан сырткары коомдо ар түрдүү конфликттердин жана кылмыштуулуктун даражасы өсөт. Диний никенин гана кыйылышы, адамдардын жеке укуктарынын тебеленишине, социалдык камсыздандыруудан куру кол калышына алып келет, төрөлгөн балдардын келечегине белгисиздикти жаратат. Айыл жергелеринде жаштардын диний никени гана кыйып койгону, мамлекеттин социалдык кызматтарын колдонууга тоскоолдук жаратат.

Жубай тандоо бир топ социалдык маданий өзгөчөлүктөргө көз каранды. Социалдык маданий нормалардын жубай тандоодо кайсы тарапты көздөй багытталгандыгын аныктоо үчүн “Турмуш куруу учурунда жана жубай тандоодо кайсы баалуулук сиз үчүн эң маанилүү?” – деген суроого респонденттердин 34,7% - бир динде болушу; 37,0% - бирдей маданий баалуулуктарга ээ болушу; 3,5% - жердеш болушу; 21,0% - бир улуттан болушу; 3,6% - мекендеш болушу; 0,1% - уруулаш болушу; 0,25% - башка жоопторду беришкен. Бул жыйынтыктарга карата кыргыз үй-бүлөлөрүндө жубай тандоо маданият, дин жана улут өзгөчөлүктөрүнө карата калыптангандыгын айтууга болот.

Тарыхый процессте кыргыз үй-бүлөсүндөгү үйлөнүүнүн түрлөрүн жана учурдагы абалын аныктоо максатында анкеталык сурамжылоонун катышуучуларына “Сиз үйлөнүүнүн кайсы түрү менен турмуш курдуңуз?» - формасында суроо берилген. Бул изилдөөгө катышкандардын 1,1% - бешик куда; 2,4% - бел куда; 25,3% - ала качуу; 0,6% - кайчы куда; 0,2% - балдызды алуу; 0,6% - кайын агага, кайын иниге тийүү; 7,0% - берилген сөз менен менен алып берүү; 34,3% - салттуу түшүнүктөгү кадимки турмуш куруу; 28,4% - заманбап турмуш куруу - деген үйлөнүүнүн түрлөрү менен нике кургандыгын көрүүгө болот. Ушуга караштуу кыргыз үй-бүлөсүндө тарыхый булактарда айтылып келген үйлөнүүнүн түрлөрү азыркы учурда да өз күчүн жоготпогондугу аныкталган. Жогоруда берилген жооптор жана маалыматтар өзгөчө Советтер Союзу учурунда унутууга кысым көрсөтүлгөнүнө карабастан бүгүнкү күнгө чейин салттуу үйлөнүүнүн түрлөрү эл арасында жашап келе жатат.

Кыргыз үй-бүлөсүндө никеден мурунку жыныстык мамилелерге олуттуу көңүл бурулуп, өзгөрүп турган коомдук баалуулуктарга жараша бул маселе ар түрдүү позицияларга ээ болууда. Ушундан улам Кыргызстандын облустарында жүргүзүлгөн изилдөөнүн алкагында респонденттерден “Турмуш курууга чейин жыныстык байланышты колдойсузбу?» - деген суроо берилген. Респонденттердин арасынан үйлөнгөн жуптардын 3,8% - ооба; 10,3% - жарым жартылай; 79,2% - жок; 6,7% - жооп бере албайм - деген пикирин билдирген. Бул маалыматтар, кыргыз үй-бүлөсүндө үйлөнгөн жуптардын көпчүлүк бөлүгү никеден мурунку жыныстык катнаштарга каршы болгондугун көрсөткөнү менен, буга карата оң жооптордун да орун алганын көрүүгө болот. Канчалык даражада кыргыз үй-бүлөсүндө никеден мурунку жыныстык катнаштар терс кабыл алынгандыгы менен, жаштардын арасында бул абалдын жайылышы жана кадыресе көрүнүш катары болушу кыргыз коому үчүн чоң коркунуч жаратууда. Мындай жагдай улана турган болсо кыргыз үй-бүлөсүнүн адеп-ахлакы бузулуп, үй-бүлө түшүнүктөрүнүн жана баалуулуктарынын жокко чыгуусуна алып келет. Бул маселе боюнча олуттуу иш-чаралар жүргүзүлүп, көйгөйлүү маселелер аныкталып, аларды жоюу жолдору иштелип чыгышы керек.

Үрп-адаттардын колдонулушу боюнча кыргыз үй-бүлөсүндө оң жана терс ой-пикирлер болгондугуна карабастан элдин көпчүлүк бөлүгүндө үрп-адаттардын өз орду менен ишке ашышы жана керексиз иш-чаралардан баш тартуу керектиги жөнүндө ой-пикирлер пайда болду. Үйлөнүү тоюндагы үрп-адаттар менен чыгымдар тыгыз байланышта болгондугун айтса болот. Себеби үрп-адаттардын көпчүлүгү чыгымдардын көбөйүшүнө себеп болууда. Ушундан улам түздөн-түз үй-бүлө кура турган учурда кеткен чыгымдарга элдин мамилесин аныктоо үчүн респонденттерге “Үйлөнүү үлпөтүнө жумшалган чыгымдарды кандай баалайсыз?» деген суроо берилген. Изилдөөгө

катышкандардын 31,1% -ооба, колдойм; 40,8% - жарым жартылай; 16,8% - жок, колдобойм; 6,7% - жооп бере албайм; 4,7% -билбейм - деп жооп беришкен. Эң негизгиси азыркы учурдагы кыргыздардын үлпөт тоюнда сарпталган чыгымдардын ашыкча экендигин баарысы билет жана ага карабастан бул коомдо адатка айланган көрүнүш.

Үйлөнүү тоюндагы үрп-адаттардын көп болушу жана өтө чоң өлчөмдө сарпталган чыгымдар, эки тараптын экономикалык абалына чоң залакат алып келгендигине карабастан кыргыз коому каада-салттарын жана үрп-адаттарын улантууда.

КОРУТУНДУ

Үй-бүлө коомдук жашоонун негизги институту болуп саналат. Түзүлүшү жана ички мамилелери менен башка социалдык институттардан өзгөчөлөнүп турат. Ошол эле учурда жалпысынан караганда анын өзүнүн атайын нормалары жана эрежелери бар. Ар түрдүү маданий өзгөчөлүктөргө ээ жана азыркы учурга чейин ар бир коомдо жашап келет. Бирок башка институттардагыдай эле үй-бүлө дагы мезгил мезгили менен өзгөрүүлөргө дуушар болуп турат.

Үй-бүлөнүн коомдук функцияларында мезгил өткөн сайын үзгүлтүксүз өзгөрүүлөр болууда. Бул өзгөрүүлөр, үй-бүлө баалуулуктарына жана үй-бүлөгө карата болгон көз карашка өз таасирин тийгизүүдө. Көпчүлүк мамлекеттерде үй-бүлө дагы деле коомдун негизи катары каралса, кээ бир өлкөлөрдө үй-бүлө “модасы” өткөн жана кылымдарды карыткан бир институт катары карала баштады. Бирок коомдор салттык маданияттан заманбап маданиятка өткөн сайын, көптөгөн институттар менен катар үй-бүлө институту да өзгөрүүгө дуушар болуп, бир катар жаңыланууларды башынан өткөрүүдө. Коомдук илимдер тармагындагы илимпоздордун бир тарабы үй-бүлө институту бир гана формалдык түрдө эмес, маанилик жактан да алсырап, жок болуу процессинде дешсе, экинчи тараптагылар болуп жаткан процесстер тарыхый жактан объективдүү экендигин жана коом тарабынан нормалдуу көрүнүш катары кабыл алынышы керектигин белгилешет жана үй-бүлө да дайыма өзгөрүүгө дуушар болорун айтышат.

Бир жактан үй-бүлөнүн келечегин позитивдүү баалап, башка жактан үй-бүлө жоголууда дешсе, азыркы учурдагы чатышкан мамилелерди туруктуу жана системалуу кылуу үчүн салттуу үй-бүлөнү күчтөндүрүү керек экендигин талап кылган жаңы коомдук катмардын да үнү катуу чыга баштады. Ошондой эле заманбап үй-бүлөнүн идеалдуу жана укмуштуудай жакшы түзүмгө ээ болушу жана ошондон улам саламаттуу коомдун пайда болору тууралуу ой-пикир толугу менен аныкталып, колдоого алына элек. Балким үй-бүлөнү, мезгилдин шарттарына жараша баалоо жана ар бир социалдык институт сыяктуу эле анын өзгөрүүсүн табигый көрүнүш катары кабыл алуу керек. Бул жерде өзгөрүүнүн кандай өнүгтө болгондугу, анын канчалык даражада маанилүү экендиги, адам жана коомду кандай натыйжаларга алып келгендиги да абдан маанилүү болуп саналат.

СУНУШ

Үй-бүлө институтун караган атайын бир министрликтин түзүлүшү же мазмундук жактан тиешеси болгон бир министрликтин астында ушул багыттагы бир органдын ачылыш зарылдыгы бар. Үй-бүлөгө тийиштүү көйгөйлүү маселелер жана бул маселелерди жоюу багытындагы сунуштар бул орган тарабынан көзөмөлгө алынып, аныкталып, изилдөөлөр жүргүзүлүшү керек. Учурда Кыргызстандын үй-бүлө саясатын аныктоо абзел. Өкмөт жана жергиликтүү башкаруу органдары тарабынан үй-бүлөнүн маданий, экономикалык, коомдук өнүгүү даражасын жогорулата турган саясат иштеп чыгуу жана аны иш жүзүнө ашырууну заман өзү талап кылууда.

Күчтүү жана саламаттуу үй-бүлө институтун куруу үчүн бул багытта укуктук ченемдерди жана мыйзамдарды иштеп чыгуу жана үй-бүлө кодексин коомдун кызыкчылыгына жараша түзүү, үрп-адат жана каада-салттарды заманбап мыйзамдар менен шайкеш келтирүү керек.

Жалпы Кыргызстандын алкагында үй-бүлө түзүлүшүнө байланыштуу изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл. Ушуга байланыштуу түтүндүн көлөмүн жана түзүлүшүн аныктоо; жашап жаткан турак-жайга тийиштүү маалыматтарды топтоо; түтүндүн экономикалык абалына байланыштуу маалыматтарды топтоо; үйлөнүү боюнча өнүгүүлөр жана өзгөрүүлөрдү аныктоо; үй-бүлөлөрдүн өз ара байланыштарын айкындоо; бир туугандык байланыштардын аныкталышы; өмүрлүк жар тандоонун критерийлери, балага байланыштуу баалуулуктарды талдоо; үй-бүлө жана коомдук жашоодо чагылдырылган терс өнүктөгү жагдайларды жана кырдаалдарды аныктоо; үй-бүлөнүн коомдук маданий багыттары жана улгайгандыкка тийиштүү процесстерин карап чыгуу абзел.

Алдыдагы жылдарга карата үй-бүлөлүк пландоо иш-чарасы мамлекет тарабынан белгиленип, иш жүзүнө киргизилиши, бул алкакта элдин санын арттырууну тездеткен көмөктөрдү көрсөтүү керек.

Мамлекет нике билиминин алкагында жалпы өлкөдө никеге чейинки билим берүү жана ата-эне мектеби сыяктуу мекемелерди ачуу, үйлөнө турган жаштарды никеге чейинки билим берүү мекемелеринде, ата-энелерди ата-эне мектептеринде атайын билим берүү программасына алуу; ошондой эле орто мектептердин, лицейлердин окуу программасына “Үй-бүлө жана коом” аттуу сабакты киргизүү маселесин ойлонуштуруу зарыл.

Массалык маалымат каражаттары менен биргеликте иш алып баруу мезгили жетти. Ал үчүн ММКларда үй-бүлө жана нике жаатында билим берүү жана жөндөмдөргө ээ кылуу программаларын ачуу, конкурстарды жарыялоо; адеп-ахлактык боюнча басылмалардын саясатын көзөмөлдөө, коомдун адеп-ахлактык, маданий баалуулуктарына шайкеш келбеген программаларды жана сериалдарды токтотуу иш чараларын жүргүзүү керек жана аларга баланс катары улуттук үрп-адаттарды, каада-салттарды жана ырым-жырымдарды колдонуу керек.

Демократия жана эркиндик түшүнүгүнүн негизинде коомго жайылтуу үчүн адеп-ахлаксыз жана терс жүрүм-турумдарды алдын алуу жана мыйзамда да бул жагдайларды бекитүү, башкача айтканда ажырашууну табигый көрүнүш катары көрсөткөн, никесиз бирге жашоого кызыктырган, никесиз туулган балдардын санын арттырган, ата-энесинен бирөө гана болгон үй-бүлөлөрдү колдоого алган, атасы белгисиз болгон үй-бүлөлөрдү көбөйткөн, жыныстык катнаштарды диний никени жайылткан факторлорду чектей турган иш-чаралардын комплексин жүзөгө ашыруу абзел.

Диссертациялык иштин негизги жоболору, натыйжалары жана жыйынтыктары автордун төмөнкү макалаларында жарыяланган:

1. Үнал, Али. Кыргыз үй-бүлөсүндө балалуу болуу жана асырап алуу түшүнүгү [Текст] / Али Үнал // Жаш муундары тарбиялоодогу социалдык-психологиялык көйгөйлөр аларды чечүүнүн жолдору: эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары / Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Атайын чыгарылыш. – Бишкек, 2014. - 575-579-бб.
2. Үнал, Али. Важность выбора супруга/супруги в создании гармоничной семьи [Текст] / Али Үнал // Научный мир Казахстана. – Шымкент, 2014. – №3-4 (55-56). – С. 94-99.
3. Үнал, Али. Кыргыз үй-бүлөсүнүн азыркы абалы жана келечеги (социологиялык изилдөө) [Текст] / Али Үнал // Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. - 2014. – 4-чыгарылыш. - 261-271-бб.
4. Үнал, Али. Кыргыз коомунда кыз ала качуу кубулушу [Текст] / Али Үнал // Язык, культура и общество на перекрестке цивилизаций (Евразийский фокус): материалы международного симпозиума. – Бишкек, 2014. - 108-112-бб.
5. Үнал, Али. Кыргызстанда үй-бүлө социологиясы: илимий иштер [Текст] / Али Үнал // Вестник БГУ им. К.Карасаева. – 2013. – №3 (26). - 133-136-бб.
6. Ünal, Ali. Sosyal Değerlerin Çocuğa Aktarılmasında Aile ve Okul Öncesi Eğitimin Yeri “Kırgızistan Örneği (Коомдук баалуулуктарды балага түшүндүрүүдө үй-бүлө жана мектепке чейинки тарбиянын орду “Кыргызстандын мисалында”) [Текст] / Али Үнал // ОшМУнун Арашан гуманитардык институтунун илимий журналы. – 2013. – №15/16. -39-51-бб.
7. Ünal, Ali. Türk Halkları Arasında Ortak Değer Olarak Köstek Kesme’ye Dair Bazı Tespitler [Текст] / Ali Ünal // *ALTAY COMMUNITIES Migrations and Emergence of Nations*. – İstanbul, 2013. - ss. 303-317.
8. Үнал, Али. Кыргыз үй-бүлөсүндө бешик жана коомдук көз караш [Текст] / Али Үнал // Кыргыз Кагандыгынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган «Кыргыз кагандыгы түрк цивилизациясынын алкагында: кыргыз таануу маселелери» аттуу эл аралык илимий конференциянын материалдары / Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. – Бишкек, 2013. - II. Бөлүм - 119-127-бб.
9. Ünal, Ali. Sovyetler Birliği Sonrası Kırgız Ailesinde İnanç Algısı (Эгемендүүлүктөн кийин кыргыз үйбүлөсүндө ишеним түшүнүгү) [Текст] / Али Үнал // Вестник МУК. – 2012. – № 1 (21). - 84-89-бб.
10. Үнал, Али. Вопрос выплаты калыма по тюркским семейным традициям: на примере Кыргызстана и Турции [Текст] / Али Үнал // Формирование конкурентоспособной личности на основе полиязычного образования: материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 75-летию Южно-Казахстанского государственного педагогического института. - Шымкент -Казахстан, 2012. – Т. I. - С. 15-18.
11. Үнал, Али. Общественное видение к традиции разрезания пут у тюркских народов: «на примере Кыргызстана и Турции» [Текст] / Али Үнал // Вестник БГУ им. К.Карасаева. - 2012. - № 3 (23). - С. 103-107.
12. Үнал, Али. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында үй-бүлө кубулушу [Текст] / Али Үнал // Вестник БГУ им. К.Карасаева. - 2012. - № 3 (23). -110-116-бб.
13. Ünal, Ali. Kırgız Ailesinde Çocuğun Yeri ve Doğum Öncesi Geleneksel İnanç Motifleri (Кыргыз үй-бүлөсүндө баланын орду жана төрөлүштөн мурдагы ырым-жырым түшүнүктөрү) [Текст] / Али Үнал // ОшМУнун Арашан гуманитардык институтунун илимий журналы. - Бишкек, 2012. - № 13-14. - 145-163-бб.
14. Ünal, Ali. Kırgız Aile Geleneginde Kalın’ın Yeri ve Toplumsal Algı (Кыргыз үй-бүлө салтында калындын орду жана коомдук түшүнүк) [Текст] / Али Үнал // ОшМУнун Арашан гуманитардык институтунун илимий журналы. - Бишкек, 2012. - №13-14. - 97-115 б.
15. Үнал, Али. Кыргыз үй-бүлөсүндө салт-саанага тиешелүү социалдык жана философиялык көз караштар (“бала оозантуу мысалында») [Текст] / Али Үнал // Вестник БГУ им. К.Карасаева. - 2011. - №3 (20). - 47-50-бб.
16. Үнал, Али. Үй-бүлө жана кыргыз коомундагы үй-бүлө түшүнүгү [Текст] / Али Үнал // Вестник БГУ им. К.Карасаева. - 2011. - №3 (20). -54-61-бб.

Али УНАЛдын «Заманбап кыргыз үй-бүлөсүнүн салттык жана инновациялык маселелери (социологиялык талдоо)» деген темада 22.00.04 – социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана процесстер адистиги боюнча социология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: үй-бүлө, үй-бүлөдөгү өзгөрүүлөр, үй-бүлө түрлөрү, үй-бүлөнүн кызматтары, үй-бүлөдөгү баалуулуктар, турмуш курууда жубай тандоо өзгөчөлүктөрү, нике, нике түрлөрү, үйлөнүү үлпөтү жана жөрөлгөлөр, үй-бүлө, никеден салттуу жана жаңычыл өзгөрүүлөр.

Диссертациялык иштин изилдөө объектиси: азыркы кыргыз үй-бүлөсүнүн социалдык институт катары салттык жана жаңычыл ченемдери жана андагы өзгөрүүлөр.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: азыркы кыргыз үй-бүлөсүнүн социалдык институт катары салттык өзгөчөлүктөрүн жана ааламдашуу шартында инновациялык маселелерин социологиялык өңүттө изилдөө.

Диссертациялык изилдөөнүн усулдары: үй-бүлөнү социалдык институт катары изилдөөдө биринчи кезекте О. Конт, И. Фихте, Г. Гегель, Ф. Ле Плэй, Й. Бахофендин, Л. Моргандын, Ф. Энгельс, Э. Дюркгеймдин, З. Фрейддин, М. Ковалевский, Л. Штернбер, Дж. Мердок, У. Гуд, П. Сорокин, Ч. Кули, Дж. Мид, Н. Смелзер, Э. Гидденс, Дж. Масионис, Т. Парсонс, Р. Мертон, Р. Ачылова, А. Элебаева, С. Нутова, Т. Шайдуллаева, Г. Ибраева, М. Эдилова, С. Жумагулова, Зия Гокалп, И. Кафесоглу, Б. Өгел, С. Тимур, И. Сезал, А. Р. Баламан, А. К. Билгисевен, К. Жанатан ж.б. тарабынан иштелип чыккан түзүлүштүк-функционалдык жана системалуу парадигмаларынын принциптерине негизделди. Бул үй-бүлөнүн социомаданий чөйрөдөгү ролун жана ордун аныктаганга мүмкүнчүлүк берди. Үй-бүлөдөгү динамиканы кароодо социалдык детерминация принциби колдонулду жана бул принцип азыркы кыргыз үй-бүлөсүнүн эволюциялык функцияларынын жана өзгөрүүсүнүн шарттуулугун байкоого мүмкүнчүлүк түздү. Диссертант алдыга коюлган милдеттерди аткаруу үчүн төмөнкү эмпирикалык төмөнкү уюмдарды колдонду: маселелерди комплекстүү, аксиологиялык жана салыштырмалуу талдоо, сурамжылоо жүргүзүү, байкоо жүргүзүү, статистикалык маалыматтарды, расмий документтерди талдоо.

Диссертациянын илимий жаңылыгы: кыргыз үй-бүлөсүндөгү салттык жана жаңычыл көрүнүштөрдү изилдөөдө төмөндөгү теоретикалык-методологиялык усулдардын: эволюционисттик, функционалдык (кызматтык) эмпирикалык керектүүлүгү негизделген; үй-бүлөнүн өзгөрүү процессине (жараянына) терс таасир берүүчү негизги факторлор (алкоголизм, экономикалык көйгөйлөр, төрөлүү, аборттор, үй-бүлөнүн салттык эмес моделдери ж.б.) өнүгүүнүн модерндик жана кризистик моделдеринин призмасында каралды; Кыргыз коомунда үй-бүлө жана үй-бүлө куруу боюнча баалуулук үй-пикирлерин топтоо менен катар тарыхый өнүгүүлөр жана өзгөрүүлөр эске алынып, тандалды. Кыргыздардын жалпы баалуулуктарынын ичинде үй-бүлөлүк баалуулуктардын орду аныкталды жана үй-бүлөлүк баалуулуктардын түзүлүшүндөгү негизги элементтер бөлүнүп чыкты: үй-бүлө түзүлүшүнүн негизин түзгөн авторитет, милдеттердин бөлүштүрүлүшү, үй-бүлө мамилелери, эмоционалдык кабыл алуу, үй-бүлөнүн функциясы, бала тарбиясы, экономикалык баалуулуктар, үй-бүлө түрлөрү, үй-бүлө куруунун мааниси, никеге туруудагы жаш көрсөткүчү, никеге туруунун мезгили, никенин түрлөрү, үйлөнүүдө турмуштук жарды тандоо, үйлөнүү үлпөтү жана каада-салттары изилдөөгө алынып, социологиялык өңүттө салттуу жана жаңычыл өзгөрүүлөр изилдени.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: диссертациялык иште берилген жыйынтыктарды жана сунуштарды мамлекеттик үй-бүлө саясатын иштеп чыгууда, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үй-бүлө-нике мамилелери боюнча иштерине байланышкан конкреттүү маселелерди чечүүдө колдонсо болот. Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана эмпирикалык натыйжалары жогорку окуу жайларында үй-бүлө социологиясы, социалдык кызмат сыяктуу атайын курстарды окууда эле колдонулбастан, ошондой эле социология, социалдык философия курстарын окууда, орто билим берүү жана атайын орто билим берүү тармактарында балдарга тарбия берүү максатында дагы колдонулмачы. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык натыйжаларын жогорку окуу жайдын студенттери, социология, антропология, этнография, маданият, фольклор, этнология, этнопедагогика, философия, эстетика жана этика боюнча окуу материалы катарында жана келечекте үй-бүлө боюнча жүргүзүлө турган изилдөөлөргө негиз катары колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Али УНАЛа на тему: «Традиционные и инновационные проблемы современной кыргызской семьи (социологический анализ)» на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы

Ключевые слова: семья, изменения в семье, виды семей, функции семьи, семейные ценности, особенности выбора супруга (и) при вступлении в брак, брак, его виды, свадьба и обычаи. традиционные и инновационные изменения институтов семьи и брака в кыргызском обществе.

Объект диссертационного исследования: Традиционные и инновационные аспекты современного кыргызского общества как социального института.

Цель диссертационного исследования: Исследование и анализ традиционных особенностей и проблем инновационного развития современной кыргызской семьи как социального института в условиях глобализации.

Методология диссертационного исследования: исследование семьи как социального института основано на принципах системного и структурно-функционального парадигм, разработанных такими великими учеными, как: О. Конт, И. Фихте, Г. Гегель, Ф. Ле Плэй, Й. Бахофен, Л. Морган, Ф. Энгельс, Э. Дюркгейм, З. Фрейд, М. Ковалевский, Л. Штернбер, Дж. Мердок, У. Гуд, П. Сорокин, Ч. Кули, Дж. Мид, Н. Смелзер, Э. Гидденс, Дж. Масионис, Т. Парсонс, Р. Мертон Р. Ачылова, А. Элебаева, С. Нурова, Т. Шайдуллаева, Г. Ибраева, М. Эдилова, С. Жумагулова, Зия Гөкалп, И. Кафесоглу, Б. Өгел, С. Тимур, И. Сезал, А. Р. Баламан, А. К. Билгисевен, К. Жанатан и др. Это дало возможность определить место и роль семьи в социоально-культурной среде. При рассмотрении динамики семьи был использован принцип детерминации, что позволяло выявить эволюционные функции и условность изменений современной кыргызской семьи. Для достижения поставленных целей и задач диссертантом были применены следующие конкретные эмпирические методы: комплексный, аксиологический и сравнительный анализ, а также анкетирование, наблюдение, анализ статистических данных и официальных документов.

Научная новизна диссертационного исследования: Обоснована необходимость использования в изучении традиционных и инновационных аспектов кыргызской семьи таких теоретико-методологических подходов, как: эволюционистский, функциональный и эмпирический; рассмотрены сквозь призму модернистской и кризисной моделей развития основные проблемы семьи (алкоголизм, экономические проблемы, рождаемость, аборт, нетрадиционные модели семьи и др.), оказывающие деструктивное воздействие на процесс ее трансформации; анализ результатов опроса о семейных ценностях в кыргызском обществе проведен с учетом исторического развития и изменений; определено место семейных ценностей в системе других смыслозначимых ценностей кыргызов, а также выделены основные элементы структуры семейных ценностей; изучены такие аспекты брака, как: авторитет в качестве основа построения семьи, распределение обязанностей, семейные отношения, эмоциональное восприятие, функции семьи, воспитание детей, экономические ценности, виды семей, важность создания семьи, возрастные аспекты вступления в брак, благоприятное время для вступления в брак, виды браков, выбор супруга(и) для создании семьи и свадьба; проведен анализ традиционных и инновационных изменений с социологической точки зрения;

Практическая значимость исследования: Сформулированные в работе выводы и рекомендации могут быть использованы при разработке государственной семейной политики, при решении конкретных задач, связанных с семейно-брачными отношениями, в работе государственных и муниципальных органов. Теоретические и эмпирические результаты диссертационного исследования могут быть использованы при чтении не только спецкурсов в ВУЗах по социологии семьи, социальной работе, но также по семейведению, социологии и социальной философии в средних школах и средних специальных учебных заведениях. Кроме того они также могут быть использованы студентами ВУЗов в качестве учебных пособий по социологии, антропологии, этнографии, культурологии, фольклористики, этнологии, этнопедагогике, эстетике и этике, а также базы для проведения будущих научных исследований в области семьи.

SUMMARY

of the thesis “The traditional and innovative issues of the modern Kyrgyz family (sociological analysis)” by Ali Unal for obtaining the academic degree of Candidate of Sociology Sciences on major 22.00.04 – Social Structures, Social Institutions and Processes

Key words: family, changes in family, family types, family duties, values in family, family features, family values, characteristics of spouse selection required in marriage, marriage, marriage types, wedding, traditions. Traditions and innovative changes of family and matrimony in Kyrgyz family are exposed to sociological analysis.

The thesis object: traditional and innovative norms, changes in the modern Kyrgyz society as a social institution.

The thesis purpose: exposition and analysis of the traditional characteristics and innovative issues in the modern Kyrgyz family as a social institution in the context of globalization.

The thesis methods: studying of the family as social institution is based on principles of systematic and structural-functional approaches designed by such scholars as A. Cant, I. Fichte, G. Hegel, F. La Play, Y. Bachofen, L. Morgan, E. Durkheim, Z. Freud, M. Kovalevski, L. Schternber, J. Murdock, W. Good, P. Sorokin, C. Coolie, J. Mid, N. Schmelzer, E. Guiddens, J. Masionis, T. Parsons, R. Merton, R. Achylova, A. Elebaeva, S. Nurova, T. Shaydullaeva, G. Ibraeva, M. Edilova, S. Zhumagulova, Ziya Gokalp, I. Kafesoglu, B. Ogel, S. Timur, I Sezal, A. P. Balaman, A.K Bilgiseven, K. Zhanatan etc. That gave an opportunity to determine place and role of family in social-cultural environment. Determination principle is used while examining of dynamics of family development, this principle has displayed conditionality of changes and evolutionary functions of contemporary Kyrgyz family. Candidate for a degree has used next empirical methods to perform assigned tasks: complex, axiological and comparative analysis, questionnaire, observation, analysis of statistical data and official documents.

The scientific novelty of the thesis: in the process of investigating the traditional and innovative issues in the Kyrgyz family the necessity of theoretical-methodological approaches such as evolutionist, functional, empirical has been defined; the main problems (alcoholism, economical issues, natural child bearing, abortions, non-traditional family types) negatively impacting the change process of family in the light of modernist and crisis model of development have been examined; along with gathering the value notions concerning the family formation in the Kyrgyz society the development and changes from historical view have been analyzed and taken into consideration. Amongst other values of Kyrgyz people the role of family values has been determined; also main elements have been marked out in the structure of family values. As a fundamental base of family structure the following notions as authority, distribution of duties, family relations, emotional perception, family functions, bringing up children, economical values, family types, significance of marriage, age indicators in marriage, appropriate time for marriage, marriage types, spouse selection in marriage, marriage ceremony and marriage traditions have been taken into account while analysis of the traditional and innovative changes in the light of sociological study; along with that all the circumstances have been examined.

The practical value of the thesis: the obtained results and suggested recommendations in this research can be used for designing the family policies; state and municipal authorities can use this paper in resolving the concrete tasks related to family-marital relations. The empirical and theoretical results of the thesis can be used on special courses of universities, such as Family Sociology, Social Service; besides the thesis materials may be used in the process of children bringing up at secondary schools and special education institutions in teaching courses as Sociology, Social Philosophy. The university students can profit from the theoretical and methodological results of research as curricular materials for Sociology, Anthropology, Ethnography, Culture Studies, Folklore Studies, Ethnology, Ethnical Pedagogy, Philosophy, Aesthetics and Ethics and as a basic data for future researches.

Басууга 20.01.2016-ж. кол коюлду.
Форматы 84х60 1/16
Көлөмү 1,7 б.т
Офсет ыкма менен басылды.
Нускасы 50.

«Avrasya Press» Басмаканасы
Шабдан-Баатыра 1а. Тел: 299 300
www.avrasyapress.com